

**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО**

Факультет філології й журналістики імені Михайла Стельмаха
Кафедра української мови

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

на тему:

**«Семантичний і стилістичний потенціал
епітетних словосполучень в історичній прозі
кінця ХІХ – початку ХХ століття»**

Студентки 2 курсу МУУ групи
Освітньої програми Середня освіта.
Українська мова і література
Спеціальності 014.01 Середня освіта
(Українська мова і література)
Галузі знань 01 Освіта/ Педагогіка
Ступеня вищої освіти магістра
Химич Марини Василівни

Науковий керівник: Богатько В.В.
доцент, кандидат філологічних наук

Розширена шкала _____

Кількість балів: _____ Оцінка: ECTS _____

Голова комісії _____
(підпис) (ініціали, прізвище)

Члени комісії _____
(підпис) (ініціали, прізвище)

_____ (ініціали, прізвище)

_____ (ініціали, прізвище)

м. Вінниця – 2020 рік

ЗМІСТ

ВСТУП		2
РОЗДІЛ I	ЛІНГВІСТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ЕПІТЕТА В ХУДОЖНЬО-ІСТОРИЧНИХ ТЕКСТАХ	8-24
1.1	Художньо-стилістичні функції епітетів у текстах історичних романів	8
1.2	Епітет у системі тропів	12
1.3	Вивчення епітета в українській поезії і прозі	16
1.4	Критерії класифікації епітетів	18
1.5	Висновки до 1 розділу	23
РОЗДІЛ II	ВІДОБРАЖЕННЯ ДОБИ КОЗАЧЧИНИ В ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИХ ГРУПАХ ЕПІТЕТНИХ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ	25-55
2.1	Лексико-семантична група «Історична доба»	25
2.2	Лексико-семантична група «Україна»	29
2.3	Лексико-семантична група «Запорозька Січ»	33
2.4	Лексико-семантична група «Козацтво»	37
2.5	Лексико-семантична група «Побут»	39
2.6	Лексико-семантична група «Одяг»	43
2.7	Висновки до 2 розділу	53
РОЗДІЛ III	СЕМАНТИКО-СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ ЕПІТЕТНИХ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ ЯК ЗАСОБУ ПОРТРЕТНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ	56-76
3.1	Зовнішня портретна характеристика персонажів	55
3.2	Внутрішня портретна характеристика персонажів	69
3.3	Висновки до 3 розділу	76
ВИСНОВКИ		77
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ		80
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ		87
ДОДАТКИ		88

ВСТУП

В історії розвитку української історичної белетристики важливе місце займають романи Пантелеймона Куліша «Чорна рада. Хроніка 1663 року», Івана Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський». П. Куліш «Чорною радою», першим українським історично-соціальним романом, започаткував у 40-х роках XIX століття історичний жанр в українській літературі. Передумови його виникнення були закладені ще в літописах доби Київської Русі та Козаччини, з-поміж яких «Літопис Самовидця», «Літопис Граб'янки», «Літопис Самійла Величка», в історичних думках та піснях, якими послуговувався і П. Куліш, і його наступники. Значний унесок у розвиток цього жанру здійснили В. Будзиновський, Є. Гребінка, М. Костомаров, Б. Лепкий, О. Маковей, Ю. Опільський, М. Старицький, С. Черкасенко, та ін.

Досліджувані історичні романи знаменували новий етап у мовно-естетичному осмисленні минулого, становили певний етап розвитку української історичної белетристики. Роман П. Куліша «Чорна рада» високо оцінювали С. Єфремов, М. Костомаров, Д. Чижевський, Т. Шевченко. І. Франко називав «Чорну раду» «найкращим твором історичної прози в українській літературі» [Франко, т. 41, с. 288],

Заслугою П. Куліша є те, що він поставив український роман у контекст тогочасної світової літератури, з її романтичним напрямком, характерною ознакою якого було звернення до історії.

Постать І. Нечуя-Левицького – одна із найколеритніших в історії української літератури другої половини XIX ст. Творча спадщина письменника велика за обсягом та багатогранна за змістом. Вона поєднує в собі масштабне бачення світу, широке розкриття людських характерів з їхнім соціально-психологічним наповненням, глибоко національним за духом. Окрім широко відомих загалу читачів прозових творів, заслуговують на увагу

романи «Князь Єремія Вишневецький» та «Гетьман Іван Виговський», що помітно вписуються в контекст української історичної прози другої половини ХІХ століття.

Довга дорога до визнання судилася історичним романам І. Нечуя-Левицького. Майже на сто років ці твори були вилучені з літературного процесу, тривалий час перебували під забороною й навіть згадувати про них не дозволялось. Історичні романи «Князь Єремія Вишневецький» і «Гетьман Іван Виговський» – це глибоко індивідуальне естетичне явище в національній духовній спадщині.

Вихід роману І. Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський» від початку був не помічений літературною критикою. Не згадується він і в монографіях, присвячених життю і творчості письменника (О. Білецький, В. Власенко, С. Єфремов, Н. Крутікова). Лише історик і письменник О. Левицький звернув увагу на «понижене» тлумачення головного героя. У кінці 90-х років ХХ ст. виходить монографія І. Приходько «Українська ідея у творчості І. Нечуя-Левицького», де проаналізовано й історичні романи письменника.

Літературно-художня інтерпретація епохи Козаччини у досліджуваних художньо-історичних творах спирається на документальний матеріал і фольклорні джерела.

Митцям вдалося майстерно передати дух козацької доби, створити цілу галерею історичних персонажів, реальних і уявних, конкретних національних характерів, детально змалювати козацький соціально-політичний устрій, звичаї, традиції, судочинство, своєрідний побут, духовний світ та військову майстерність запорожців, їхні звичаї, що досягається цілісною системою виражально-зображальних засобів.

Матеріал дослідження – тексти художніх творів (видання: Куліш П.О. Чорна рада: Хроніка 1663 року. Оповідання. Харків: вид-во «Основа» при Харківському університеті, 1990. 272 с.; Нечуй-Левицький

І.С. Князь Єремія Вишневецький. Гетьман Іван Виговський: Історичні романи. Київ Веселка, 1996. 542 с.).

Мовностилістичний аналіз зазначених художніх текстів, що репрезентують відповідний період історії української літературної мови (другої пол. ХІХ – першої пол. ХХ ст.), поглиблює знання історії літературної мови, розширює бачення її стилістичних можливостей, модифікацію стилістичних засобів у різних стильових жанрах, зокрема в жанрі історичного роману.

Мовознавці (І. К. Білодід, А. З. Омельковець, Л. Г. Скрипник, Г. П. Їжакевич, Л. С. Донець, С. Я. Єрмоленко, Л. В. Голоюх) досліджували художньо-історичні тексти, зосереджуючи увагу на таких питаннях, як роль у художньому зображенні архаїчної лексики, співвідношення понять «мова епохи» та «сучасна мова», стилізація мови художніх творів, фольклорні елементи як засіб часових і локальних характеристик у сучасному історичному романі [Білодід, 1955; Омельковець, 1956; Скрипник, 1958; Їжакевич, 1961; Донець, 1979; Єрмоленко, 1987; Голоюх, 1996].

Об'єктом досліджень мовознавців були твори, присвячені переважно княжій добі в історії України.

Актуальність нашого дослідження полягає в потребі вивчення мовностилістичної структури історичних романів другої пол. ХІХ ст. – першої пол. ХХ ст. про добу козацтва, що становлять цінне джерело дослідження історії стилів нової української літературної мови, зокрема з погляду структурно-семантичної і функціонально-стилістичної ролі в художніх текстах епітетних словосполучень як зображальних компонентів художньо-історичного жанру, як характерних експресивно-оцінних ознак індивідуальних стилів.

Мета роботи – здійснити структурно-семантичний, функціонально-стилістичний і текстовий аналіз епітетних словосполучень у художньо-історичних творах другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.

Для досягнення поставленої мети передбачено розв'язання конкретних *завдань*:

➤ *визначити теоретичні засади дослідження епітетних словосполучень як конструктивних одиниць побудови художньо-історичних текстів про добу Козаччини;*

➤ *здійснити аналіз лексико-семантичних груп епітетних словосполучень «Історична доба», «Україна», «Запорозька Січ», «Козацтво», «Побут»;*

➤ *змоделювати зовнішній і внутрішній портрет персонажа за виявленими в тексті епітетними словосполученнями;*

➤ *визначити найчастотніші епітети в досліджуваних текстах.*

Об'єкт магістерського дослідження – мова історичних романів про добу козацтва П. Куліша, І. Нечуя-Левицького.

Предмет дослідження – семантична структура, стилістичні та текстові функції епітетних словосполучень у художньо-історичних текстах.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження апробовано в доповідях на II Всеукраїнській студентській заочній науковій конференції «Функціонування мовних одиниць у художньому та масмедійному дискурсах», м. Київ, 2 квітня 2020 року); II Регіональній студентській науково-практичній конференції «Українська дитяча література: здобутки й перспективи розвитку» (м. Вінниця, 2 квітня 2020 року); V Всеукраїнській науково-практичній Інтернет-конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Актуальні проблеми сучасної мовної та літературної освіти в середніх навчальних закладах» (м. Вінниця, 14 травня 2020 року); VII Міжнародній науково-практичній конференції (25-27 березня 2020 року: The 7 th International scientific and practical conference «Perspectives of world science and education» (March 25-27, 2020) CPN Publishing Group, Osaka, Japan. 2020).

Публікації. Основні положення магістерської роботи викладені в таких одноосібних публікаціях автора:

– Химич М. Епітетні словосполучення як засоби експресивізації лексико-семантичної групи «Історична доба» в романі Івана Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський». *Методичний пошук учителя-словесника: зб. наук.-метод. Статей студентів і магістрантів*. Вип. 8 / відп. ред.. А.П. Віннічук. Вінниця «Твори», 2020. С. 178–183;

– Химич М. Структурно-семантичні функції епітета в портретній характеристиці персонажів. *Філологічні студії: збірник наукових праць студентів і магістрантів факультету філології й журналістики імені Михайла Стельмаха / Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського*; відп. ред. І. В. Гороф'янюк. Вінниця ТОВ «Твори», 2020. С. 120-130;

– Богатько В., Химич М. Епітетні словосполучення як засіб експресивізації лексико-семантичної групи «Україна» в романі Івана Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський». The 7th International scientific and practical conference «Perspectives of world science and education» (March 25-27, 2020) CPN Publishing Group, Osaka, Japan. 2020. P. 215-221.

Теоретичне значення роботи полягає в поглибленні розуміння епітетного словосполучення як структурного компонента художньо-історичного тексту, важливого семантичного складника актуалізованої в досліджуваних романах історичної мовної картини світу.

Практичне значення дослідження полягає в розширенні українознавчої тематики крізь призму повернених у мовно-літературний процес художніх творів. Результати дослідження можуть бути використані в лінгводидактиці.

Структура дипломного дослідження. Робота складається (повний обсяг – 105 с.) зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури, списку використаних джерел, додатків.

РОЗДІЛ І

ЛІНГВІСТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ЕПІТЕТА В ХУДОЖНЬО-ІСТОРИЧНИХ ТЕКСТАХ

1.1 Художньо-стилістичні функції епітетів у текстах історичних романів

Історичний роман – жанровий різновид художньої прози, «...який побудований на історичному сюжеті і в якому широко відтворюється минула епоха та її діячі» [Лесин, Пулинець, 1971, с. 175]. В історичному романі «дух епохи» втілюється «у художньо узагальненому зображенні», – констатував В. В. Виноградов [Виноградов, 1959, с. 523].

Специфіка історичного твору полягає в тому, що письменник, відтворюючи конкретно-історичні події, історичних осіб, колорит епохи, відбирає з загальнонародної мови та синтезує згідно з власними естетичними смаками мовні засоби народнорозмовного, фольклорного, старокнижного походження, підпорядковуючи їх емоційно-образним, естетичним настановам жанру та стилю.

На думку В. Виноградова, «естетична інформація (поряд з оцінною, емоційною, експресивною, що їх несе мова) є одним із чинників основної функції художнього твору – функції впливу, яка нашаровується на інформаційний зміст» [Виноградов, 1980, с. 35]. Митець історично стилізує мову своєї оповіді.

Як зауважує Г. О. Винокур, «історичний роман неодмінно повинен бути написаний мовою автора і його середовища; і водночас він повинен бути мовою не автора і його середовища, а тієї епохи, яку він зображує» [Винокур, 1991, с. 410].

Загальновідома думка про те, що письменник, користуючись літературною мовою, часто відходить від її кодифікованих норм. Проблема співвідношення між літературною мовою і мовою будь-якого видатного письменника залишається найважливішою проблемою самого дослідження мови художньої літератури [Будагов, 1984, с. 70].

Принцип стилізації передбачає використання таких семантико-стилістичних засобів, які б максимально наближали оповідь до зображуваної доби, до відтворюваного соціального середовища, тобто, «мета стилізації – відтворити в художньому тексті часовий і локальний колорит, дати відчутти соціальний тип зображуваного середовища, передати настрій від сприймання певного художнього жанру» [Єрмоленко, 1999, с. 297].

До таких мовних засобів в історичній прозі насамперед належать лексичні – історизми та архаїзми, які розкривають «...перед читачем часову глибину художнього слова. Йдеться не тільки про давні реалії, зафіксовані в певних найменуваннях, а й про створення загального мовного колориту давньої епохи через вживання відповідних зворотів, сполучників, добір синонімів із старокнижної мови тощо» [Єрмоленко, 1999, с. 348]. Зауважимо, що статус історизмів і архаїзмів у лексикографічних працях і в художньо-історичних текстах не однаковий. Загальномовний словник не може оминати лексику, яка вийшла з активного вжитку, проте використовується як засіб стилізації в художніх текстах [Струганець, 2002, с. 135].

Значна роль у стилізації історичної доби належить фольклорним мовним джерелам: «Художня історична проза засвідчує різні стильові манери щодо залучення фольклоризмів – чи то до прямої мови персонажів, чи до авторської оповіді» [Ставицька, 2000, с. 153].

Письменник відповідно до жанру, теми виробляє свій словник, «виявляє характерний для мовної картини світу спосіб концептуалізації дійсності» [Семенець, 2002, с.17], створює свою художньо-образну систему. Як зауважує Л. Скрипник, «помітну роль відіграє система словесно-художніх образів, на доборі яких специфіка жанру позначається особливо виразно» [Скрипник, 1958, с. 79].

В історичних романах реалізується імпліцитна й експліцитна семантика епітетного слова. О. М. Веселовський говорить про історію епітета як про історію поетичного стилю і поетичної свідомості, оскільки епітет виділяє в певному понятті «істотну» ознаку, а вибір «істотної» ознаки серед «неістотних» у свою чергу характеризує поетичну свідомість епохи і письменника [Веселовский, 1984, с. 59].

Через епітет можна простежити формування певної образно-зображальної системи національної мови, її різних часових зрізів. Дослідники стверджують, що «з усіх тропів найбільше епітет дозволяє поєднати точність і достовірність зображення з оцінним авторським поглядом. Найчастіше саме епітет стає засобом внутрішньої організації тексту, взаємодіючи з іншими словесними засобами» [Черкаський, 1989, с. 289].

Кожний етап історико-літературного процесу, кожний жанр, певна тема художнього твору формують власну систему епітетів, відмінну за функціонально-стилістичним навантаженням. Крім того, система епітетів завжди є особливою ознакою ідіостилу письменника.

Вивчаючи жанрово-стильові ознаки епітетів, важливо з'ясувати їх загальні та специфічні, залежні від характеру жанру, художньо-стилістичні функції. Саме художня, естетична функція «передбачає вплив мовних образів на емоції реципієнта» [Єрмоленко, 1999, с. 300]. Вона привертає увагу авторів, що вивчають роль епітета у фольклорі та художній літературі: «На першому місці в епітета – його художня функція, яка може бути різною, але завжди естетичною» [Кравцов, 1980, с. 6].

В історичних романах епітет як поліфункціональний елемент художньо-мовної системи реалізує свої зображально-виражальні, оцінні потенції у створенні національно-мовної картини світу відтвореного періоду, у змалюванні історичних подій, відтворенні культури, побуту, зброї, звичаїв козаків, батальних сцен, в описах зовнішності персонажів,

розкритті рис їх характеру, дій, вчинків, психічного стану історичних осіб тощо.

У романній формі автор приділяє увагу художній деталі, конкретизації зображуваного, чому значною мірою сприяють епітети. Саме на деталях, зокрема й на виборі епітетів, вибудовується цілісність художнього твору, виявляється авторська стратегія стилю. Епітетна деталізація виступає засобом і індивідуалізації, і типізації образів. «Під пером майстра, – пише В. Жайворонок, – смислова структура слова ускладнюється. У ній поєднується художня спрямованість твору в цілому та авторська творча індивідуальність зокрема, що виявляється у вмілому поєднанні слів предметно-точних і асоціативно-точних (метафоричних), супроводжуваному активізацією метафоричних значень (та інших асоціативних нашарувань) у словах» [Жайворонок, 1998, с. 34].

Залучення епітетів до художнього зображення здійснюється за принципом семантичного уточнення, конкретизації або за принципом контрасту. Виникаючи у тексті, епітети стають його органічною частиною як з композиційно-змістового, так і структурно-функціонального боку. Вибір епітетів мотивується загальною семантикою тексту, авторськими естетично-мовними вподобаннями, усією художньо-образною системою твору. Текстотвірна функція епітета виявляється в тій інформації, що стане суттєвою для наступного розгортання сюжетних ліній і розкриття людських характерів.

1.2 Епітет в системі тропів

Епітет як предмет дослідження має давню історію; сам термін «епітет» найдавніший у лінгвостилістиці. Роздуми про властивості епітетів, їх роль, призначення, уживання, про способи творення містяться уже у творах античних авторів: Аристотеля, Гермогена, Деметрія, Квінтіліана.

Серед дослідників існують різні погляди щодо належності епітета до тропів. Про умовність, нечітке розмежування власне тропів і близьких до них стилістичних фігур свідчить їх різний перелік у підручниках, довідниках, термінологічних словниках. М. Коцюбинська зауважує, що «тропи в художньому творі існують в складних поетичних сплетіннях. Кожен троп має свою специфіку і водночас розвиває постійні і різноманітні зв'язки з іншими видами тропів, ось чому в галузі тропіки маємо велику багатозначність понять, різноманітність їх тлумачення» [Коцюбинська, 1960, с. 41]. Деякі вчені не вважають епітет тропом, оскільки він ні в чому не змінює значення слова.

Відкритим залишається питання класифікації тропів. Автори «Короткого тлумачного словника лінгвістичних термінів» (С. Єрмоленко, С. Бирик, О. Тодор) до найпоширеніших тропів зараховують метафору, метонімію, синекдоху, іронію, перифраз, гіперболу і не згадують про епітет [Єрмоленко, 2001, с. 186].

А. П. Коваль вважає тропами «слова і словосполучення, вжиті в переносному значенні з метою створення образу» [Коваль, 1987, с. 23] і зараховує до них епітет, порівняння, метафору, метонімію, синекдоху, гіперболу, літоту, іронію, алегорію, персоніфікацію, перифраз.

О. О. Тараненко стверджує, що «троп – мовностилістичний зворот, який полягає у вживанні слова або вислову в непрямому, переносному значенні для досягнення відповідного виражально-зображального ефекту». Серед тропів виділяє такі, як метафора, метонімія, синекдоха, уособлення,

алегорія, епітет, гіпербола, перифраз та ін. [Укр. мова енци., 2000, с. 639 – 640].

Як зазначають автори «Стилістики української мови», «коріння тропеїчної мови (тобто її здатності до творення тропів) – в асиметрії плану змісту і плану вираження мовних одиниць» [Мацько, 2003, с. 321].

Досліджуючи семантику, структуру, прагматику епітета, Т. Онопрієнко наголошує на функціональній ролі епітета, на тому, що «гіпотетичним першотропом потрібно вважати епітет, але не метонімію з її ідентифікуючою функцією і не метафору, яка не передувала епітету, а навпаки, зароджувалась в епітетних конфігураціях. Потрібно врахувати і ту обставину, що атрибут генетично первинний відносно предиката. Епітет є не тільки першотропом, але й системотвірним центром тропіки, оскільки в нього можуть трансформуватися і зводитися до нього інші тропи» [Онопрієнко, 2002, с. 6]. Дослідниця подає сукупність тропів як взаємодію трьох функціональних полів: подібності, суміжності і протилежності.

Проблеми дослідження епітета у зв'язку з загальними міркуваннями про стиль торкалися Л. Булаховський [Булаховский, 1957], В. Ващенко [Ващенко, 1989], В. Чабаненко [Чабаненко, 1984] та ін.

Найширше теоретичне трактування поняття «епітет» знаходимо в роботах О. О. Потебні «Из записок по теории словесности», О. М. Веселовського, зокрема, у розвідці «Из истории эпитета», В. М. Жирмунського «Теория литературы. Стилистика. Поэтика».

О. О. Потебня вважав, що епітет не троп, а фігура: «Епітетами можуть бути будь-які парні сполучення слів, що зображують предмети, явища, дію через їх ознаки» [Потебня, 1905, с. 215]. Учений відмовився від традиційного на тоді розуміння епітета як означуваного прикметника при означуваному іменнику і розглядав епітет в утвореннях, які ми розуміємо як епітетні словосполучення (епітет з означуваним). Дослідник виділяв метонімічні, метафоричні й синекдохічні епітети, як їх сьогодні називають

дослідники. Погляди О.О. Потебні дістали розвиток у статті його учня і послідовника А. Горнфельда «Эпитет», де автор розрізняє синтетичні означення (що відображають ознаку, яка не входить до семантичної структури означуваного слова) та аналітичні означення (що повторюють ознаку, наявну у значеннєвому корпусі означуваного слова) [Горнфельд, 1911, с. 340 – 342].

О. М. Веселовський називає епітет означенням, що або поновлює загальне значення слова, або підсилює, підкреслює характерну, визначну якість предмета [Веселовский, 1984, с. 59]. Учений був першим, хто ввів у поетику поняття постійного, тавтологічного, синкретичного і метафоричного епітетів. М. Жирмунський розрізняє епітет у широкому розумінні слова (оказіональна ознака) та у вузькому розумінні слова (типова, постійна ознака) [Жирмунский, 1977, с. 357].

Дискусійним у науковій літературі залишається питання щодо розмежування епітета і логічного означення. Не визнає такого розмежування І. Качуровський, вважаючи, що в художньому тексті будь-яке означення стає епітетом [Качуровський, 1995, с. 170]. Визначаючи епітет як лінгвостилістичну категорію, потрібно зважати на такі характеристики: образність, оцінність, емоційність, експресивність, що передбачають актуалізацію як денотативного, так і конотативного компонента в семантичній структурі слова.

У визначенні І. Р. Гальперіна наявний акцент на відповідних характеристиках епітетного словосполучення: «Епітет – це стилістичний образний засіб, що базується на виділенні якості ознаки описуваного явища та оформлюється у вигляді атрибутивних слів чи словосполучень, що характеризують це явище з погляду індивідуального сприйняття. Епітет завжди суб'єктивний і завжди має емоційне значення чи емоційне забарвлення. Емоційне значення в епітеті може супроводжувати предметно-

логічне значення, або існувати як єдине значення в слові» [Гальперин, 1958, с. 138].

Інші дослідники вважають епітетом будь-яке означення, що виражає логіко-предметну чи суб'єктивно-емоційну характеристику поняття, тобто в широкому розумінні епітет вирізняє предмет думки й називає властиву йому ознаку, а у вузькому – набуває образності, оригінальності та характеризується нечастим індивідуальним вживанням (І. Арнольд, І. Астахов, С. Бибик, Л. Булаховський, А. Вольф, І. Голуб, С. Єрмоленко, М. Іванова, А. Макаров, Д. Нитченко, В. Паутинська, Н. Потоцька, Л. Пустовіт, Н. Тарасенко, Л. Тимофєєв та ін.).

У працях із лінгвостилістики натрапляємо на визначення епітета, що базується на виділенні вагової ознаки зображуваного об'єкта, причому ця ознака не привносить нових даних про об'єкт, а є, по суті, його «візитною карткою». Ф. Буслаєв називав епітетом «ознаку, за якою предмет отримувал свою назву» [Буслаєв, 1959, с. 289].

Визначення в Н. Тарасенко [Тарасенко, 1959, с. 73], М. Рибникової [Рыбникова, 1985, с. 149] базуються на тому, що епітет конкретизує, виділяючи предмет з-поміж інших, індивідуалізує його, виражає, отже, авторську позицію щодо зображуваного.

1.3 Вивчення епітета в українській поезії і прозі

В українській лінгвостилістиці епітет привертав увагу насамперед дослідників поетичної мови. Так, у дисертації Л. Рожило «Епітет в українській поезії» розглянуто питання історії й теорії зазначеного тропа, його еволюцію, починаючи від фольклорних традицій, дошевченкової лірики, творчості Т. Шевченка та його наступників і закінчуючи характеристикою епітета в ідіостилі М. Рильського.

У дослідженні О. Сидоренко «Епітет у поетичній мові О. Олеся (семантика і функції)» не тільки подано аналіз семантики, структури та функцій епітета, а й розглянуто питання про взаємодію загальнономовних епітетів та епітетів-неологізмів і джерела їх виникнення. Дослідниця зауважує, що епітет «не тільки означає, а й додає, докладає ознак існуючих, неіснуючих, але бажаних, можливих, уявних тощо. Цим власне й зумовлюється його тропеїчна суть» [Сидоренко, 1994, с. 48]. Функції епітета у поезії і в прозі відрізняються, тому й підходи до їх вивчення мають певні особливості.

Про актуальність і нові підходи щодо вивчення епітетів у структурі текстів індивідуально-авторських стилів свідчать праці з лінгвостилістики: С. Єрмоленко («Нариси з української словесності (стилістика та культура мови)», «Фольклор і літературна мова»), Н. Сологуб («Мовний світ Олеся Гончара», «Мовний портрет Яра Славутича»), А. Мойсієнка («Слово в аперцепційній системі поетичного тексту: декодування Шевченкового вірша»), Л. Ставицької («Естетика слова в українській поезії 10-30 р. р. ХХ ст.») та ін.

Семантична навантаженість епітета залежить і від його функцій у контексті, і від морфологічного вираження, і від позиції означення щодо означуваного слова.

Питання співвідношення форми (чим виражений епітет) і змісту (міра художності «доданого» значення) належить до дискусійних і постійно обговорюваних проблем дослідження епітетів. Найчастіше граматично

епітети виражаються прикметниками, у цьому думка вчених одностайна. Зауважимо, що О.Потебня не зараховував до епітета дієприкметник [Потебня, 1905, с. 215]. Л.Булаховський розглядав дієприкметники як «віддієслівні прикметники».

В.Русанівський, розглядаючи форми на зразок *похилений, задуманий*, зауважує: «...ці слова можна назвати дієприкметниками тільки з погляду їх структури і походження (наявність в основі дієприкметникових суфіксів). Що ж до значення цих слів, то воно в них уже повністю прикметникове» [Русанівський, 1977, с. 48].

Прикметникову (дієприкметникову) форму вираження означень вважає «найбільш епітетною» А.Мойсієнко [Мойсієнко, 1997, с. 62].

Л.Булаховський [Булаховський, 1977, с. 573 – 593], О.Квятковський [Квятковський, 1966, с. 359] визначають у ролі епітета займенники. Н.Сидяченко вважає епітет у формі орудного відмінка «семантичним новоутворенням» [Сидяченко, 1991, с. 10].

На думку авторів «Стилістики української мови» (за ред. Л.Мацько), епітети можуть виражатися найчастіше прикметником з граматичною функцією присубстантивного означення і якісно-означальним прислівником з граматичною функцією придієслівного означення – обставиною способу дії, а також дієприкметником, іменником-прикладкою, рідше – формою орудного відмінка іменника і предикативною конструкцією [Мацько, 2003, с. 349 – 358].

З погляду позиції епітета щодо означуваного слова розрізняють препозитивні і постпозитивні епітети. Прикметник у звичній препозитивній позиції утворює з означуваним іменником цілісну ритміко-інтонаційну синтагму, а прикметникові епітети, переміщені в постпозицію, набувають синтагматичної і семантичної самостійності [Єрмоленко, 1969, с. 29 – 30]. Завдяки такій позиції означення відокремлюється, і зв'язок між означуваним і означенням сприймається не як фіксована ознака, а як нова, несподівана характеристика, що виникла щойно в процесі комунікації.

1.4 Критерії класифікації епітетів

Відсутність єдиної класифікації у системі тропів зумовила різні підходи до класифікації епітета зокрема. Загалом визначають три основні принципи класифікації епітетних конструкцій: *семантичний, структурний та принцип закріпленості / незакріпленості в мові.*

Більшість традиційних класифікацій побудовано за семантичним принципом. О.М. Веселовський визначає дві класифікаційні основи: 1) семантика; 2) закріпленість / незакріпленість. Щодо семантики акад. Веселовський розрізняє *тавтологічні та пояснювальні епітети*, до складу яких входять *метафоричні та синкретичні*. Щодо закріпленості / незакріпленості вчений, чітко визначаючи *постійні* епітети [Веселовский, 1984, с. 64], говорить одночасно і про *індивідуально-авторські* випадки вживання епітетів [Веселовский, 1984, с. 68].

В. М. Жирмунський вирізняє постійний епітет у народній пісні чи героїчному епосі (античному, германському, слов'янському), що традиційно називає типову ознаку предмета, не вносячи нічого нового у зміст означуваного поняття, та індивідуально-авторське поетичне означення [Жирмунский, 1977, с. 360].

Логічним розвитком класифікації акад. О. М. Веселовського є класифікація, вироблена І. Р. Гальперінім, що базується на трьох принципах: 1) закріпленості / незакріпленості (*мовні / мовленнєві* епітети); 2) семантичному (*асоційовані / неасоційовані* епітети); 3) морфолого-синтаксичному, що передбачає виокремлення ряду чітких структурних моделей епітетної конструкції [Гальперін, 1958, с. 159].

Л.В. Турсунова [Турсунова, 1974, с. 67 – 86], взявши за основу класифікацію І.Р. Гальперіна, деталізує її і поглиблює. За критерії розмежування дослідниця бере: 1) ступінь стійкості зв'язку між означенням та означуваним словом, 2) структуру й граматичне вираження, 3) семантику. Найбільш диференційованою є значеннєва характеристика

епітетів. Вони поділяються на асоційовані (містять у своїй семантичній структурі рису, притаманну означуваному денотату) і неасоційовані (ті, що додають до характеристики денотата несподівану, уявну рису) (за І. Гальперінім).

Ті епітети, які І. Гальперін і Л. Турсунова номінують асоційованими, В. Сасіна називає власне епітетами, яким протистоїть група неасоційованих. Останні поділяються на метафоричні й компаративні, інші ж на основі ступеня здатності до трансформації утворюють дві підгрупи – безпосередні й опосередковані [Сасіна, 1981, с. 52].

В.М. Жирмунський, зокрема, не розмежовує метафоричний епітет та метафору [Жирмунский, 1977, с. 361]. І. В. Арнольд, використовуючи термін «метафоричний епітет» [Арнольд, 1990, с. 91], одночасно вживає для його означення вираз “двочленна метафора” [Арнольд, 1990, с. 93]; В. П. Березинський, Т. І. Філь називають метафоричний епітет «ад’єктивною метафорою» [Березинський, Філь, 1983, с. 75].

Сучасні дослідники класифікують епітети 1) за характером номінації – на епітети з прямим значенням (зелений ліс), метафоричні (золотий промінь) і метонімічні (зелений шум); 2) за семантичним параметром – на колористичні (лазурне небо), оцінні (золотий, срібний вік); 3) за структурою – на прості (густих ліс) і складні (чорногривий кінь); 4) за стійкістю зв’язку з означуваним словом – на вільні (сині очі) і зв’язані (туманний Альбїон, світле майбутнє); 5) за стилістичним параметром – розмовні (ангельський характер), газетні (сонячний Узбекистан). Серед книжних виокремлюють поетичні (легкокрилі мрії) і народнопоетичні епітети – фольклорного походження, які засвоєні літературною мовою [Москвин, 2001, с. 28 – 32].

Автори «Стилістики української мови» виділяють такі лексико-семантичні групи епітетів: традиційні (фольклорні, постійні); колористичні й епітети поліфункціонального сприймання. Серед останніх виділяють одоративні та емотивні (почуттєві) [Мацько, 2003, с. 341 – 349]. У

зазначених класифікаціях вчені намагаються визначити роль епітета у поліфункціональній системі, його семантико-стилістичні ознаки та морфологічно-синтаксичні різновиди, що виражає диференційований підхід до мовних явищ та їх усебічну характеристику. Отже, «епітет (грецьк. Epitheton – прикладка) – один із основних тропів поетичного мовлення, призначений підкреслювати характерну рису, визначальну якість певного предмета або явища, а потрапивши в нове семантичне поле, збагачувати це поле новим емоційним чи смисловим нюансом» [Літ. словн.-довід., 1997, с. 245].

Сучасні дослідження у галузі лінгвостилістики суттєво змінили трактування епітета. Раніше вивчення та дослідження епітета обмежувалося аналізом на рівні слів. Та ще й до сьогодні конструктивні функції, участь в організації усіх рівнів художнього тексту, роль епітета-характеристики в реалізації сюжету вивчені недостатньо. О. Потебня одним із перших розглядав епітет в утвореннях, які ми розуміємо як епітетні словосполучення. Учений окреслює два варіанти відношення епітета до означуваного слова: 1) епітет виникає з нового спостереження над явищем і не має нічого спільного із етимологією слова; 2) епітет узгоджується з уявленням (етимологічним значенням) визначеного слова [Потебня, 1990, с. 166].

У сучасній лінгвостилістиці панує думка про те, що епітет необхідно розглядати саме у складі словосполучення (епітетної конструкції). Епітет набуває конкретного значення лише у зв'язку з означуваним словом. Отже, означуване слово розширює семантичне поле означення, яке, у свою чергу, висвітлює нові, іноді несподівані, семантичні властивості самого описуваного слова. Функціональні особливості епітета зумовлені тим, що він як ознаковий елемент не може розглядатись відокремлено від дистрибута. Функціонуючи на двох рівнях – лексико-семантичному і синтаксичному, епітет поєднує лексичну і граматичну валентності, тобто

виявляє свої потенційні можливості лише в складі атрибутивного словосполучення, яке втілює «найтипівіші відношення, закріплені в мовній системі» [Вихованець, 1993, с. 193]. Цю думку підтверджує С. Єрмоленко, саме «означення прикметникового походження відкривають широкі можливості для переносного, метафоричного вживання ознак, для формування виразів» [Єрмоленко, 1969, с. 25]. Отже, «епітет формується як образний естетично маркований атрибут, що на лексичному і граматичному рівнях має образно-означальне наповнення, свою формально-граматичну структуру (епітет-дистрибут)» [Мацько, 2003, с. 340].

Як зазначає М. Кочерган, «смысл слова зароджується в словосполученні... Утворення смислів можливе лише в контексті. Оскільки комбінаторика значень слів має місце вже в будь-якому словосполученні, то словосполучення слід вважати мінімальним контекстом, а сполучуваність слова – його систематизованим, узагальненим синтагматичним контекстом. Слово поза контекстом несе невизначену інформацію і має лише потенційне значення. Свою конкретну реалізацію семантика слова одержує в контексті, де одне значення нейтралізується, а інші актуалізуються» [Кочерган, 1980, с. 14 – 25].

Саме контекст, на думку М. Голянич, «найбільшою мірою може виявити природу, характер внутрішньої форми слова, її здатність прогнозувати дискурс – впливати на формування семантики ключових слів, окремих словосполучень, речень чи тексту в цілому, виступати засобом когезії, сприяти формуванню його конотативних значень, додаткових смислових прирощень, мотивувати художній образ» [Голянич, 1997, с. 3].

На думку дослідників, «естетична функція слова проявляється тільки в сполученні його з іншими словами і в тематичному контексті, коли кожна сема слова має, а точніше, знаходить і виявляє асоціативно-образний чітко виражений зв'язок з семами інших слів» [Ковалик, 1984, с. 57]. Як наголошує Н. М. Сологуб, «у тексті розкривається здатність слова втягувати

в свою орбіту додаткові уявлення, розширювати свій семантичний потенціал» [Сологуб, 1999, с. 15].

Функціонально-семантичний аналіз допомагає виявити слова-домінанти (концептуальні, ключові, наскрізні, тематичні, опорні), які мовознавці визначають як лексеми, що характеризуються семантичною вагомістю, поліфункціональністю, полісемантичністю, образністю, частотністю, розгалуженою системою зв'язків із спорідненими лексемами [Кухаренко, 1988, с. 48; Москальская, 1981, с. 19; Пустовіт, 1993, с. 185]. Ключові слова – це опорні точки, в яких концентрується сутність усього твору і які інтегрують елементи певного контекстуального відрізка або всього твору [Будагов, 1971, с. 32]. Вони визначають змістовий, естетичний заряд і структурно-семантичний каркас художнього тексту. Ключове слово часто виступає ядром текстового семантичного поля [Новиков, 1988, с. 31].

1.5 Висновки до 1 розділу

Епітет як предмет дослідження має давню історію; сам термін «епітет» найдавніший у лінгвостилістиці. Роздуми про властивості епітетів, їхню роль, призначення, вживання, про способи творення містяться уже у творах античних авторів: Аристотеля, Гермогена, Деметрія, Квінтіліана.

Здійснюючи аналіз структурних і семантичних компонентів епітетних словосполучень, зафіксованих у текстах історичних романів про добу Козаччини, спираємося на теоретичні положення сучасної лінгвостилістики, на її взаємодію з історією літературної мови, на принципи інтерпретації літературно-художніх текстів кінця XIX – поч. XX ст. Жанрове розшарування епітетних словосполучень ґрунтується на виборі іменників, характерних для різних мовних жанрів.

Функції епітетних словосполучень видозмінюються від жанру до жанру художнього стилю. Історичні романи актуалізують такі епітетні словосполучення, які пов'язані з епічним і фольклорним колоритом художньої мови, зокрема, в досліджуваних текстах простежуються розгалужені лексико-семантичні групи *історична доба, Україна, Запорозька Січ, козацтво, побут, зовнішній і внутрішній портрет козака*. Виділення названих груп спирається на характерну зображально-виражальну функцію епітетних словосполучень.

З погляду позиції епітета щодо означуваного слова розрізняють препозитивні і постпозитивні епітети. Прикметник у звичній препозитивній позиції утворює з означуваним іменником цілісну ритміко-інтонаційну синтагму, а прикметникові епітети, переміщені в постпозицію, набувають синтагматичної і семантичної самостійності. Завдяки такій позиції означення відокремлюється, і зв'язок між означуваним і означенням сприймається не як фіксована ознака, а як нова, несподівана характеристика, що виникла щойно в процесі комунікації.

Відсутність єдиної класифікації у системі тропів зумовила різні підходи до класифікації епітета зокрема. Загалом визначають три основні принципи класифікації епітетних конструкцій: *семантичний, структурний та принцип закріпленості / незакріпленості в мові.*

РОЗДІЛ II

ВІДОБРАЖЕННЯ ДОБИ КОЗАЧЧИНИ В ЛЕКСИКО- СЕМАНТИЧНИХ ГРУПАХ ЕПІТЕТНИХ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ

2.1 Лексико-семантична група «ІСТОРИЧНА ДОБА»

Ознаки історичного часу, конкретної доби простежуємо в епітетних словосполученнях різного семантичного наповнення.

Лексико-семантичну групу «ІСТОРИЧНА ДОБА» в досліджуваних текстах репрезентують епітетні словосполучення з лексемами *час* (пряма номінація), стилістично маркованими *година* у значенні «важкі, скрутні обставини» [СУМ, т. 2, 1970, с. 102]. Таку ж негативно-оцінну семантику має номінація *руїна*, характерна для твору І. Нечуя-Левицького, яка наявна в загальномовному словнику з відповідним тлумаченням: «Руйнування, знищення чого-небудь» [СУМ, т. 8, 1980, с. 897]. Як мовообраз історичної доби постає такий синонімічний ряд: *лихоліття, час, година, хвиля, руїна*.

Іменник *лихоліття* означається прикметниками, що конкретизують, уточнюють суспільно-історичні відносини з географічними сусідами України доби Козаччини: *татарське, польське*. Наприклад: «*Польське лихоліття* було ненависне народові й простим козакам» (Н.–Л., с. 491).

Широку сполучуваність мають лексеми *час, година, хвиля*. Така епітетна сполучуваність є характерною для іменників, що репрезентує авторське осмислення певного історичного періоду. Наприклад: *час – сумний, небезпечний, неспокійний, тривожний, недобрий, тяжкий, поганий, каламутний, бурливий; година – скрутна, страшна, похмурна, нещаслива, лиха, крута; хвиля – важка, найтяжча*. В усіх художніх означеннях виявляємо спільні семи «тривога», «небезпека», «безрадісність», «сум», «труднощі» тощо, що дає нам підстави об'єднати епітети в синонімічні ряди: «Чудно було Петрові да й Череваневі дивитись на тії

музики та гопаки у такий *смутий час*, що плакати б усім треба, а не веселитись» (К., с. 134); «В ті *тривожні часи*, коли сподівались польського нападу щодня, коли усі козаки були на війні, покидавши дома самих молодиць, українські молодиці набирались сміливості і відваги й окозачувались» (Н.-Л., с. 427); «Не можна сказати, що маси не втямили й не втямили його політики в ті *бурливі часи* загального політичного усенародного руху...» (Н.-Л., с. 530); «*Страшна година* силувала й жінок ставати з рушницями до оборони рідного краю» (Н.-Л., с. 427); «Наступає *страшна година*: перехрестить, мабуть, нас господь ізнов огнем да мечем» (К., с. 8); «*Крута година* наступила» (К, с. 114); «У *прокляту годину* ми виїхали з дому» (К., с. 137); «У *ту-бо нещасливу годину* справді так лучилось, як мовив Галка: «Де кричать, а де співають; де кров іллють, а де горілку п'ють» (К., с. 139).

Книжні і розмовні епітети вживаються як у авторських характеристиках, так і у мові персонажів. З погляду сучасної лексичної норми сполучуваність *каламутні часи*, *круті часи* тяжіє не до розмовного стилю, як про це свідчать відповідні ремарки в словнику, а до стилістично забарвленого слововживання, характерного для мови історичних романів.

Лексико-семантичний варіант «*час, період, епоха*» реалізується в сполученнях лексеми негативної конотації *руїна* з оцінними епітетами, що характеризують епоху за найбільш відповідною для неї ознакою: *страшна руїна*, *велика руїна*. Наприклад: «В оселі був такий спокій, плило таке тихе, сільське, господарське життя, неначе *страшної руїни* та різанини за гетьмана Богдана ніколи й не було, неначе люди в Чигирині жили завсіди в спокою і в щасті і не зазнали пожежі, битв, вирізування людей, різанини та руйнування» (Н.-Л., с. 427); «З того бойовища пішла на дальніші часи неначе *страшна* пошесть на проливання братньої крові, на *велику руїну* України» (Н.-Л., с. 519); «Виговська спостерегла, що на Україні починається *велика Руїна*, що перебувати в Барі неспокійно і небезпечно од

усякого нападу і поляків, і козаків» (Н.–Л., с. 528). Останні приклади засвідчують, що у художній мові І. Нечуя-Левицького образи *Україна* і *Руїна* семантично зближуються, навіть ототожнюються. Україна стає об'єктом руйнування.

Семантика назви епохи засвідчена в конкретних текстах: спочатку в номінації *руїна* реалізується сема «процес», а згодом ця назва виступає як номінація відповідної історичної доби. Отже, тексти історичних романів зафіксували формування у колективній свідомості українців оцінки історичної доби під назвою *Руїна*.

Доба *Руїни* була трагедією для українського народу, оскільки були зруйновані паростки державності, що призвело до соціально-політичного та морального хаосу в суспільстві. Досліджувані твори відбили це усвідомлення народу в долях людей, подіях, що знайшло відображення в мовних портретах, характеристиках часу, зокрема і в семантиці епітетних словосполучень.

Лексеми-носії негативних емоцій чи психологічних станів виступають опосередкованими характеристиками описуваного часу: *горе* – *тяжке, невсипуще*; *біда* – *тяжка, велика*; *туга* – *тяжка*. Наприклад: «Зараз можна було догадатись, що в неї лежить на душі якесь *тяжке, невсипуще горе*» (К., с. 80); «Як проганяв я ляхів з України да одбивавсь од Юрася, то він [Кирило Тур] визволяв мене не раз з *великої біди*» (К., с. 54); «Усім на серце пала *тяжка туга, мов перед яким великим горем*» (К., с. 71).

Асоціативно пов'язані зі станом людини означення, які переважно характеризують настрій, думки, внутрішній стан людини і конкретизуються за допомогою експресем *сльози, думи*: *сльози* – *гарячі, гіркі, дрібні*; *дума* – *смутна, сумна, жалібна, важка, гірка*. Наприклад: «...а бачив я раз, як Кирило Тур, молячись богу, обливавсь *гарячими сльозами*» (К., с. 49); «Не одну ніченьку доведеться мені обливати *гіркими сльозами* білу постіль,

вранці вмиватись не криничаною водою, а *дрібними сльозами...*» (Н.–Л., с. 501).

Народнопісенні епітети *дрібні, гіркі сльози* стилізують мову твору, вказуючи на зв'язок її з мовою фольклору, з народнорозмовними джерелами: «Не засмучуйте моєї гостини, забудьте свої *гіркі думи* хоч на сьогоднішній вечір» (К., с. 14); «*Сумні й жалібні думки* швидше заворушилися в душі Виговського» (Н.–Л., с. 305); «...а Зінько хилив голову, і сам похилився од *важких думок* в голові» (Н.гЛ., с. 443); «Шрам їхав за ним *похмурний*, як ніч, що надходила» (К., с. 117) «...Черевань *смутий* сидів за вечерею, *смутий* устав і з-за столу» (К., с. 123).

Добу *Руїни* характеризують епітетні словосполучення на позначення суспільно-історичних явищ, пов'язаних з руйнуванням держави: *чвари – військові, криваві; бучі – криваві; події – криваві, неспокійні*. Наприклад: «Давно ми, – каже, – не бачились за *військовими чварами...*» (К., с. 39); «Усе його тривожне життя, усі події його віку майнули перед ним..., майнули *події* все *криваві і неспокійні*: і полон татар, і битви гетьмана Богдана, і його служба в Богданових походах, і страшна битва під Конотопом, де він одбивався од Москви, де полягли десятки тисяч московського війська, і Гадяцька умова, і ласка короля» (Н.–Л., с. 525).

Отже, семантично і стилістично навантаженими виступають епітети *страшний, важкий, скрутний, тяжкий, неспокійний, тривожний, небезпечний, лихий, смутий, крутий, похмурний, недобрый, нещасливий, поганий, проклятий, каламутний, бурливий, кривавий* щодо характеристики часу, подій, емоційного і фізичного стану персонажів тощо. Вони й створюють домінуючу мінорну тональність в оцінці історичної доби.

2.2 Лексико-семантична група «УКРАЇНА»

Лексико-семантична група «Україна» в історичних романах про добу козацтва має розгалужену лексико-семантичну структуру. Її визначають як:

1) власна назва *Україна*;

2) інваріант її історичної назви *Велике князівство Руське*;

3) перифрази:

а) із семою «країна», «державна» – *рідна земля, рідний край, козацький край, українська земля*;

б) перифрази народнопоетичного походження – *тихі води, ясні зорі, край веселий; козацька мати*;

в) перифрази біблійного, індивідуально-авторського походження – *багатий край, цей родючий Єгипет, текучий молоком і медом, багатий на пшеницю і на усякі земні овочі; вітчизна войовничого і давно славного на морі й суходолі народу українського*;

4) назва простору – *степ*;

5) пов'язані з реалією *Україна* власні назви: *Дніпро, Київ, Софія*.

Позитивний образ України реалізується в художніх означеннях, що містять значення «воля» (*самостійний, вільний*), а також «сила» (*міцносильний*). Зауважимо, що такі епітетні сполуки зафіксовано лише у мовотворчості І. Нечуя-Левицького. Характерно, що наведені оцінні прикметники синтаксично пов'язані із контекстуальними заміниками назви *Україна – держава, князівство, край, земля*. Наприклад: «По Гадяцькій умові Україна приставала до Польщі як *Велике князівство Руське*, зовсім *самостійне* в своїх осерединних справах: козаки приставали до поляків як вольні до вольних, рівні до рівних» (Н.-Л., с. 478); «... Україна стане через такі привілеї *міцносилою, самостійною державою, небезпечною для Польщі*» (Н.-Л., с. 479).

Перифрази *рідна земля, рідний край* щонайзагальніше передають значення «Україна» і виражають емоційне ставлення до реалії. Їхня співвіднесеність з цією реалією встановлюється в широкому контексті: «От і виходили з Запорожжя один за одним гетьмани козацької: Тарас Трясило, Павлюк, Остриця – з мечем і пожежею супроти ворогів *рідного краю*» (К., с. 6); «Йому хотілось встати, заговорити і словами стати до оборони і гетьманової політики, і інтересів *рідного краю*» (Н.–Л., с. 370). Значення «*рідний*» конкретизує патріотичне налаштування персонажів.

Перифрастичні сполуки *козацький край, українська земля* мають у своєму складі прикметники-маркери територіальної співвіднесеності та історичної доби: «... гості забули і про гетьманшу, і про її шляхетський етикет, занесений в *вольний козацький край*» (Н.–Л., с. 464). Означення *козацький* містить значення «*воля*» і надає вислову конкретного історичного значення. Письменник уживає замість назви «Україна» народнопоетичний перифраз *козацька мати*, який функціонує в афористичному вислові «Ще не вмерла *козацька мати*» (Н.–Л., с. 363), що забезпечує емоційне сприйняття художнього тексту.

Значення іменників «*багатство*», «*родючість*» виявляється в перифразах, де епітет виконує емоційно-оцінну, характеристичну функцію, увиразнюючи ампліфіковані, нанизані номінації *багатий край; родючий Єгипет, текучий молоком і медом, багатий на пшеницю і на усякі земні овочі; багата земля; плодюча земля*. Наприклад: «Прийми цей *багатий край, цей родючий Єгипет, текучий молоком і медом, багатий на пшеницю і на усякі земні овочі, цю вітчину войовничого і давно славного на морі й суходолі народу українського...*» (Н.–Л., с. 478). Єгипет – символ вимріяного ідеалу через асоціювання з першим осередком людської цивілізації.

Епітетне словосполучення «*велика одностайна Україна*» допомагає конкретизувати політичні ідеали майбутнього, втілює ідеал бажаної єдності, а епітетне словосполучення «*вкраїна розідрана надвоє*» вказує на реальний

політичний стан у державі за доби Руїни. Спільним для них є значення «єдність». Наприклад: «Гетьман і Шрам вернулись ще веселіші, пили за здоров'я великої, одностайної України...» (К., с. 30); «У нас окаянний Тетеря торгується з ляхами за християнські душі, у вас десять гетьманів хапається за булаву, а що *Вкраїна розідрана надвоє*, про те усім байдуже» (К., с. 40). У І. Нечуя-Левицького узагальнений образ України в конкретних історичних умовах реалізується в семантиці слова-образу *руїна*: «З того бойовища пішла на дальніші часи неначе страшна пошесть на проливання братньої крові, на велику *руїну України*» (Н.–Л., с. 519).

Образ України репрезентують власні назви *Київ, Дніпро, Софія* та їх контекстуальні перифрази, об'єднані значенням «святий». Як зазначає С. Єрмоленко, до номінацій, «що передають культурно-історичний колорит епохи належать власні назви – топоніми, антропоніми» [Єрмоленко, 1999, с. 349]. Найчастіше щодо назви *Київ* уживаються епітети, марковані експресією урочистості, піднесеності: *золотоверхий, святий*. Наприклад: «*Святий город* сіяв, як той Єрусалим» (К., с. 23); «Владика сказав посланцям промову, і вся процесія рушила через Золоті ворота до *святої Софії*» (Н.–Л., с. 285).

Образ України представлений також через національні постаті. Письменники пробуджують національну пам'ять народу, нагадуючи про славних предків: «Почалося воно [козацьке лицарство] ще за оних *славних предків наших варягів*, що морем і полем слави у всього світу добули» (К., с. 102). П. Куліш створює низку великих імен, серед яких: «Була то колись *благочестива пані Ганна Гулевичівна*, що подарувала на братство свій двір із садом; і на тому дворі гетьман Сагайдачний церкву збудував і монастир братський з школами устроїв, щоб теє братство дітей козачих, міщанських і всяких учило, людям у темноті розуму загинути не давало» (К., с. 31); «*Гізель*, батьку, тепер у нас такий *головатий чоловік*, як колись був *Могила*» (К., с. 49). Характеризуючи історичні постаті, письменник уживає означення

старослов'янського походження зі стилістичним відтінком книжності, урочистості *благочестива*, а також епітет *головатий*, маркований розмовністю у складі перифрастичної одиниці, де актуалізована насамперед оцінно-образна функція.

Отже, аналізована лексико-тематична група з іменниками, означуваними відповідними епітетами, має переважно стилістичну тональність, зумовлену конкретно-історичним об'єктивним зображенням дійсності.

2.3 Лексико-семантична група «ЗАПОРОЗЬКА СІЧ»

Запорозька Січ – це мовно-національний образний концепт, який сформував навколо себе потужні лексичні ряди. Як художній образ ця номінація має глибоку літературну традицію, закорінену в усній народній творчості. У думах та піснях («Козак Голота», «Самійло Кішка», «Пісня про Івана Сірка», «Ой Січ-мати») Запорозька Січ постає як символ волі, свободи, нескореності, а запорожці – як символ честі, лицарства, героїзму в змаганнях з турками, татарами, ляхами. Таке уявлення про Січ підтримується і літописними творами. Зокрема, автор літопису Самійло Величко бачить Запорозьку Січ як взірець ідеальної суспільності. У подібних асоціаціях усталювався художній образ Запорозької Січі в поезії та прозі. До нього зверталися як українські, так і зарубіжні письменники. Згадаймо історичні поеми Т. Шевченка, написані в романтичний період його творчості, «Тарасова ніч», «Іван Підкова», «Гамалія», «Невольник», «Іржавець» тощо, де поет зображує Запорозьку Січ як осередок і символ волі. Таке змалювання Січі формувалося на основі історичних реалій та подій, починаючи з XVI ст., і на поч. XIX ст. цей образ в мовно-художній практиці усталився в основному як романтичний.

На цій традиції будували свої уявлення про Запорозьку Січ і письменники досліджуваних романів, додаючи до образу нові деталі, нове бачення, відповідно до своїх естетичних уподобань та суспільних поглядів.

Зауважимо, що загальномовний словник української мови фіксує тільки такі значення лексеми Запорозька Січ:

- 1) організація українського козацтва, яка склалася в середині XVI ст. у пониззі Дніпра за порогами;
- 2) місце розташування цієї організації [СУМ, т. 9, с. 234-235].

Запорозьку Січ як художній образ козацької держави моделюють письменники за допомогою епітетів (переважно метафоричних), порівнянь,

перифраз, афористичних висловів, функціонально й семантично пов'язаних із поняттям «воля»: *«Запорожжє іспоконвіку було серцем українським, що на Запорожжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковічні пісні до посліду дней не замовкали, і було те Запорожжє, як у горні іскра: який хоч такий і розідми з неї вогонь. Тим-то, мабуть, воно й славне поміж панами й мужиками, тим воно й припадало так до душі всякому!»* (К., с. 34).

Позитивний оцінний зміст закладено в епітетах, якими оцінюється устрій, сила, міцність держави козаків: *вольна, лицарська, молода, жива, здорова республіка*. Епітетні означення, виступаючи емоційним центром у складі перифрастичних сполук, конкретизують і висувають на перший план основні концептуальні ознаки реалії. Фольклорним впливом позначено вживання епітета *славний*, що має у своєму змісті відтінок піднесеності, захоплення.

У «Чорній раді», де йдеться про руйнацію Запорозької Січі за гетьмана Брюховецького, Василь Невольник із сумом констатує: *«Переведеться ж, видно, ні на що славне Запорожжє, коли такі гетьмани настали»* (К., с. 13), такої ж думки дотримуються січові діди: *«На чім держиться Січ і славне Запорожжє, те повернув ти [Брюховецький] на сміх!»* (К., с. 143). Тут Січ як вільна сильна козацька держава зі своїми самобутніми законами, порядками, звичаями характеризується уже через заперечення змісту художнього означення *славний*.

Художні контексти засвідчують звертання авторів до народнопоетичних образів при характеристиці Січі: *«Запорожжя – неабищо..., Січ-мати – то її столиця», «Запорожжя – серце українське»* (К., с. 18). Звертаючись до народнопоетичних, народнорозмовних джерел, П. Куліш створює знаковий словесний образ, що має національно-культурне забарвлення як об'єкт порівняння для змалювання козацького завзяття, рішучості, відчайдушності: *«Запорожжя, як у горні іскра»* (К., с. 19).

В історичній літературі маємо підтвердження цієї оцінної формули щодо Запорозького війська: «Але взяті всі разом, січовики й зимівчаки становили одне військо, офіційно зване «славним низовим Запорозьким Військом і товариством» [Яворницький, т. I, 1999, с. 120].

Оскільки в історичних романах характеризуються суспільні відносини, деталізуються соціально-історичні умови державного устрою козацької республіки, то помітну текстову роль виконує суспільно-політична лексика: *порядок, закон, звичай, право, суд, рада* та ін.: «Виговський закликав на раду полковників, сотників та по два козаки з кожної сотні. Такий був *давній козацький звичай*» (Н.–Л., с. 388); «Миряне й собі перлись наперед, щоб подивитись на *запорозький суд*, да не таківські були низовці, щоб пропустили до суднього колеса кого не треба» (К., с. 101).

У художніх текстах ключовий іменник *рада* має розгалужений ряд означень-епітетів, серед яких виокремлюємо означення-конкретизатори: *зуповна (повна), велика, військова, генеральна, судня, козацька*, епітети й перифрази з негативним емоційно-оцінним змістом: *чорна, безталанна рада, запорозька омана*. За етимологією, *чорна рада* – це рада черні. Традиційно чорний колір асоціюється з бідною, смутком, стражданнями, йому властива негативна емоційна оцінність. Назва роману П. Куліша, в якій зафіксована номінація *чорна*, сприяє входженню її в структуру тексту і виконання нею важливої текстотвірної ролі. Чорна рада – це стрижень образотворчої осі, навколо якої моделюються ситуації, що розвивають ідейно-естетичний зміст твору. В епітетному словосполученні *чорна рада* імпліцитно закладена множинність смислів, пов'язаних із текстом як художнім цілим. У контексті роману епітет *чорний* реалізує первинне значення, проте на нього нашаровуються оцінні переносні значення. Наприклад: «Справимо ми вам *чорну раду*; тоді побачимо, хто яке матиме право» (К., с. 28). Показово, що епітет *чорний* функціонує у

словосполученнях з лексемами *люд, мужики: чорний люд, темний люд, чернь-мужики*, тобто ті, хто належить до нижчих верств суспільства і хто відіграв негативну роль на раді: «Знали чого стоїть Сомко, усі старії, значні козаки; а *військова чернь* про те байдуже: їй аби воля» (К., с. 118). У контексті уживаних епітетних словосполучень прочитуємо й інше значення епітета *чорний*: «який не викликає схвалення, поганий, негативний, ганебний», тобто рада була ганебною для українського народу, про що свідчить і відповідний контекст: «Тут би мені й скінчити свою історію про ту *чорну раду*, про ту *запорозьку оману*» (К., с. 155). Не випадково П. Куліш характеризує цю раду перифрастичним висловом – *запорозька омана*.

Отже, епітетні словосполучення моделюють образ Запорозької Січі як козацької держави, характеризують суспільно-політичний устрій, його демократичний характер. У національній мовній свідомості досліджуваного періоду номінація *Запорозька Січ* актуалізувалася в основному як позитивно конотований мовно-естетичний знак, оцінний зміст якого формується усталеними епітетами, що набули символічного змісту.

2.4 Лексико-семантична група «КОЗАЦТВО»

Збірна назва *козацтво* має контекстуальні синоніми *лицарство*, лексему з позитивним прагматичним змістом, і нейтральну лексичну номінацію – *товариство*. Ці ключові іменникові назви в досліджуваних текстах вживаються в епітетних словосполученнях з позитивною емоційно-оцінною семантикою і з нейтральною. Позитивний образ козацтва реалізується в епітетних словосполученнях: *веселе козацтво*, *козацтво могутнє і сильне*, *вишколене лицарство*, *молоде лицарство*. Наприклад: «Череванісі було на думці гетьманське весілля, а Черевань рад був гуляти хоть довіку між *веселим козацтвом*» (К., с. 68).

Художні означення, сполучаючись з іменниками *козацтво*, *лицарство*, *товариство*, *товариші*, *братчики*, *народ*, утворюють перифрастичні вислови з позитивним емоційно-оцінним змістом: «...і *ви, братчики, хоробрії товариші*» (К., с. 102); «*химерний* дуже був *народ!*» (К., с. 33); «*шалений* був *народ*» (К., с. 37); «*Добрії молодці* багато інколи діяли людям шкоди по Україні, да, мимо того, якось припадали до душі всякому» (К., с. 34); «Що за *любий народ, оці братчики!*» (К., с. 37). Синонімічний ряд перифрастичних сполук іменниково-прикметникового типу сприяє створенню мовного образу з виразним емотивним забарвленням, де кожний наступний епітет підсилює значення попереднього.

П. Куліш протиставляє позитивній оцінці козаків «старої Січі» зневажливу, презирливо-гнівну характеристику запорожців, які підтримували Брюховецького. Вибудовується синонімічний ряд перифрастичних сполук іменниково-прикметникового типу з негативними зниженими оцінними компонентами, вираженими розмовними, лайливо-зневажливими лексемами: *окаянна сірома*, *запорозькі гультайі*, *прокляті сіромахи*, *хижі вовки*, *лисиці*, *хижес птаство*, *буї вепри дніпровії*, *п'яниці*

нікчемні, січові гуляки, запорозька голота. Особливо вирізняються негативною усномовною експресією афористично-карбовані висловлювання Шрама: «...окаянна сірома нишпорить усюди по Україні» (К., с. 41); «...запорозькі гультайї баламутять не одне сільське поспільство...» (К., с. 40); «Завидно, мабуть, стало проклятим сіромахам, що в городового козака повно в господі» (К., с. 72); «Запорожжє перше було гніздом лицарства козацького, а тепер виводить тільки хижих вовків та лисиць» (К., с. 72); «Чи достойні сії буї вепри дніпровії, щоб трактовать з ними по людськи» (К., с. 128); «Шаблею та гарматами протверезимо сих п'яниць нікчемних» (К., с. 128).

Для змалювання запорожців П. Куліш вдається до порівняння з хижими звірами, птахами, що вмотивовано контекстом: «Запорозька голота» змальовується тими ж ознаковими словами, що й чернь: *темна, руйнівна сила*.

Схвальне ставлення автора увиразнюється щодо запорожців, які відстоювали старі січові закони, берегли старі козацькі звичаї. Це «січові діди», про яких з повагою говорить П. Куліш, використовуючи перифраз: «Може б, без бучі й не обійшлось, да сивії діди, батьки січовії, стоячи серед братчиків зупинили» (К., с. 127); «Довгенько думали сивії оселедці...» (К., с. 142). Епітети *сивії, старі* вказують на бувалість і досвід, мудрість козаків.

Отже, за допомогою художньо-образних засобів – епітетів, перифраз – письменники витворили збірний образ козацтва, пропущений через призму народного світосприйняття, а П. Куліш, крім того, показав ще й руйнування козацької республіки.

2.5 Лексико-семантична група «ПОБУТ»

В історичних романах правдиве, точне відображення культурно-побутового колориту доби є необхідним, жанрово зумовленим.

Слова й епітетні словосполучення тематичних груп на позначення предметів побуту, інтер'єру, видів страв, напоїв, одягу, взуття тощо, які характеризують життя козаків, забезпечують детальне мовне відтворення понять тодішньої матеріальної і духовної культури. Крім того, у них закладено значний семантично-ментальний потенціал. Як зауважує С. П. Бирик, «за фіксацією найменших побутових деталей, за безмежним нанизуванням окремих дрібниць стоїть надзавдання художника слова – показати національно-культурну, етнічну відмінність побуту українців» [Бирик, 2003, с. 6].

Традицію побутовизму в історичній романістиці започаткував П. Куліш у «Чорній раді». Побутовіزمи наближають читача до сприйняття зображуваної епохи, відтворюють реалістичні картини дійсності доби козацтва, увиразнюють характери персонажів. Л. Г. Скрипник, досліджуючи мову історичної прози, вказувала, що побутова деталь «виступає одночасно і як засіб соціальної характеристики персонажів» [Скрипник, 1958, с. 76].

Побутовіزمи часто виконують як номінативну, так і образотворчу функцію. Серед лексики на позначення козацького побуту виділяємо такі тематичні групи:

1) посуд:

а) яким послуговувалися прості козаки: *миска, ложка, вареха, казан, таган, триніжка, коритце, коряк, кадка, ківш, діжка, ступка* тощо. Прикметники, що їх означають, вказують на матеріал, з якого зроблена реалія, розмір її або приналежність. Наприклад: «Посуда була вся *дерев'яна*: і чарки, й коряки – усе з дерева» (К., с. 108); «Святе діло наші *січові коряки*» (К., с. 46);

б) яким послуговувалися заможні козаки: *жбан, пляшка, кубок, чарка, коновка, пугар, блюдо, тарілка, таця* тощо. Характерний опис інтер'єру: «Кругом стін полиці, а на тих полицях *срібні, золоті й кришталеві кубки, коновки, пляшки, таці* і всяка посудина, що то на війні поздобувано»(К., с. 15); «На поличках блищали рядки *дорогого срібного й золотого посуду, полумисків, блюд, усяких кубків та здорових пугарів*» (Н.–Л., с. 396); «Столи трохи не гнулися од *важкої дорогої посуду*, котрою були заставлені од краю до краю. На столах лисніли ряди *срібних тарілок, полумисків, срібних позолочених здорових кубків та пугарів, срібних пляшок та невеликих бутлів* з горілкою та винами, штучно прикрашених, вироблених в штучні, але чудернацькі форми» (Н.–Л., с. 460).

2) Їжа, страви, напої:

а) простого козацтва: *куліш, соломаха, каша, сало, риба, сушена риба, сировець, хліб, горілка* тощо. Наприклад: «Привикай тепер, Маринко, до простих козацьких звичаїв, до *простої їжі, до простої страви*» (Н.–Л., с. 472); «Дома, у Січі, ходять у семряжках да в кажанках, а їдять мало не *саму соломаху...*» (К., с. 32); «На обід у запорожців мало подавали *м'ясива*, а все тільки *рибу*» (К., с. 108);

б) козацької верхівки: *кав'яр, борщ з карасями, судаки, осетри, пироги, вареники, сметана, мнишки, шулики, плачинда, мед* тощо. Наприклад: «Катерина внесла *полумисок з пирогами*, а другий з *сметаною*, поставила *тарілку холодної смаженої риби* і вийняла з шафи *чудернацького синього здорового ведмедя з старим медом* і трохи меншого – з *горілкою* – лева...» (Н.–Л., с. 298).

Детальний опис посуду, страв, напоїв, супроводжуваний означеннями, що окреслюють відповідні іменники, має на меті підкреслити значний контраст між побутом простого козацтва та заможного.

На особливу увагу заслуговує епітетний ряд іменника *хліб*. Хліб – незмінна їжа козаків, українського народу, тому до нього особливе

ставлення. Підтверджує це й козацьке прислів'я: «Хліб та вода – то козацька їда» (К., с. 99). Цей іменник означається лексемами із значенням «якість харчового продукта» та «засіб до існування». Наприклад: *хліб – святий, ясний, високий, чорний, свіжий, черствий, козацький, товариський, панський, ласкавий, лежаний, насущний*. Серед епітетів є фольклорні, книжні та розмовні номінації. Наприклад: «Усі взяли за *святий хліб*» (К., с. 107); «...а на столі лежав *ясний да високий хліб*» (К., с. 15); «Дам тобі, сину, *святий хліб* тільки тоді, як даси обіцянку, що не вчиниш ніякого лиха твоїй сестрі Катерині, гетьманші Виговській і її дитині» (Н.-Л., с. 516); «Нема в світі нічого тривнішого, як *святий чорний хліб*, жартував старий Демко» (Н.-Л., с. 423); «...або дармоїд, що не звик заробляти собі *насущного хліба*» (К., с. 34).

Таким чином, лексеми на позначення назв посуду, їжі, страв, напоїв створюють реалістичні картини побуту козаків, гетьманів, виступають засобом соціальної диференціації суспільства.

3) житло та предмети інтер'єру: *курінь, хата, палац, світлиця* тощо.

Детально описують автори інтер'єр житла козаків, козацької старшини, гетьманів та представників інших соціальних верств населення. І. Нечуй-Левицький так змальовує хату осавула-козака: «*Чимала Лютаєва хата* стояла під горами... *Хата* в Лютая була *просторна, з світлицею і двома кімнатами*, але така *стара*, як і її господар Демко Лютай: вона осіла, *ввійшла трохи в землю, широкий танок з штучно виточеними стовпчиками, вкритими штучними, але чудернацькими вирізками*, перехнябився... *Маленькі віконця хати* ледве були примітні на *білих стінах*...» (Н.-Л., с. 419); «...*два рядки образів* в кутку на покуті в *золотих та срібних шатах*» (Н.-Л., с. 420). Порівняймо із хатою багатого козака, що її описав П. Куліш: «Світлиця в Череваня була така ж, як і тепер буває в якого заможного козака... *Сволок гарний, дубовий, штучно покарбований*; і слова з святого письма вирізані... *І лавки були хороші, липові, із спинками*, да ще й

килимцями позастилані. І стіл, і божник, із шитим рушником округи, і все було, як і тепер по добрих людях ведеться. Кругом стін полиці, а на тих полицях срібні, золоті й кришталеві кубки, коновки, пляшки, таці і всяка посудина, що то на війні поздобувано. Іще ж по стінах висять шаблі, пищалі під сріблом, старосвітські сагайдаки татарські, шиті золотом ронди, німецькі гаркебузи, сталеві сорочки, шапки-сисюрки...» (К., с. 15).

Наповнення хати заможного козака мало чим відрізняється від предметів, помічених у палаці гетьмана: «Просторні світлиці покійника Богдана були розкішно убрані й вимальовані усякими арабесками. На дверях були намальовані картини з давньої священної історії. На поличках блищали рядки дорогого срібного й золотого посуду, полумисків, блюд, усяких кубків та здорових пугарів» (Н.–Л., с. 396). Епітетні словосполучення, що описують обстановку, вказують на соціальний статус персонажів, на їх належність до заможної верстви козаків.

Отже, зазначені тематичні групи епітетних словосполучень відтворюють національно-побутовий пласт культури козацтва, її духовну, матеріальну неповторність і значимість, а також виступають деталлю соціально-побутової диференціації прошарків козацтва.

2.6 Лексико-семантична група «ОДЯГ»

Убрання як художньо-побутова деталь є вагомим компонентом словесного образотворення в історичному романі. Одяг підкреслює особливості історичного колориту, виступає як національно-культурне явище, вказує на приналежність персонажа до тієї чи іншої верстви суспільства, на матеріальний достаток, на стать і вік людини, сімейний стан, певним чином на спосіб життя персонажа. Виділимо такі групи старовинного одягу: **верхній** – *жупан, кунтуш, кармазин, кирея, опанча, каптан, кожух-кажанка, семряга, сіряк, свита, пояс*; **спідній** – *сорочка, шаровари, штани*; **головні убори** – *шапка*; **взуття** – *сап'янці, чоботи, личаки*. Стилістично навантаженими при цьому виступають епітети на означення цих побутових реалій. Вони уточнюють, конкретизують, поглиблюють семантику історизмів, увиразнюють авторську позицію щодо зображуваної зовнішності персонажа.

У текстах простежуємо чітку соціально-станову диференціацію через названі предмети одягу, його атрибути, колірну характеристику тощо. Показовий опис традиційного верхнього одягу козаків – *жупана*. СУМ витлумачує так цю лексему: «старовинний верхній чоловічий одяг, оздоблений хутром та позументом, що був поширений серед заможного козацтва та польської шляхти», «теплий верхній чоловічий суконний одяг» (*заст.*) [СУМ, т. 2, 1970, с. 547].

Колірний епітет до ключового слова *жупан* у досліджуваних творах, передусім вказує на соціальний стан персонажа – власника цього вбрання: міщани, козаки (городові, запорозькі). Наприклад: «...були тут уже й міщани в личаках і синіх каптанах, було й *городове козацтво в блакитних да в зелених жупанах*, а кармазинні шаровари або *жупан запорозький* хоть би один» (К., с. 98); «Минаючи і тих, хто скачуть, і тих, що плачуть, Петро протовплявсь усе далш, чи не вздрить *червоних жупанів запорозьких*» (К., с. 98); «Справді Василь Невольник був собі дідусь такий мізерний, мов

зараз тільки з неволі випущений... у *синьому жупанкові*, у старих полотняних шароварах, да й те на йому було мов позичене» (К., с. 5). Форма слова *жупанок* вносить у художню тканину твору додаткові семантичні відтінки. Опис одягу використовується як засіб контрасту в змалюванні персонажів: «Дома, у Січі ходять у *семряжках* да в *кажанках*, а їдять мало не саму соломаху, а тут *жупани* на їх будуть *лудані*, *штани* із *дорогої саєти...*» (К., с. 32). За Словником української мови, «лудан – старовинна блискуча тканина, а також пошитий з неї одяг» [СУМ, т. 4, 1970, с. 552]. Означення до слова *жупан*, зафіксовані в досліджуваних текстах, підтверджують, що згаданий одяг вказує на високий соціальний стан персонажа, наприклад: [Генеральний писар Іван Виговський] «надів *новісінький синій жупан*, накинув поверх його *обшитий золотими шнурками червоний кунтуш з вільотами*, взувся в червоні сап'янці, надів *шапку набакир*» (Н.–Л., с. 291); «...*оксамитовий вишневий жупан* став широкий і бгався на його [Богдана Хмельницького] худому тілі широкими складками» (Н.–Л., с. 368); «...його [Стеткевича] гострі очі зорили по *пишному малиновому жупані*, ніби розмальованому золотом, по червоних сап'янцях та по синіх широких штанях» (Н.–Л., с. 334); «...з'явився гетьман Виговський на коні в *червоному оксамитовому жупані*, в шапці з двома перами над лобом, обсипаними діамантами» (Н.–Л., с. 520). Епітети *новісінький*, *пишний*, *луданий*, *оксамитовий* (два останні вказують на позначення дорогої тканини) демонструють, що одяг належить представникам заможної верстви козацтва.

Те саме простежується в епітетному полі ключового іменника *кунтуш* – традиційного для XVI – XVII ст. різновиду верхнього розпашного чоловічого й жіночого одягу. Наприклад: «Е, це князь наш! – гукне один у *личаковому кунтуші*» (К., с. 124); «*Синій кунтуш* розхристався на грудях, з-під широких рукавів білої сорочки було видно жилаві товсті руки...» (Н.–Л., с. 421); «Ввійшов Виговський, прибраний в *новий червоний кунтуш*,

весь блискучий, веселий, пишний» (Н.–Л., с. 397). Засобом увиразнення є ампліфікація прикметників-означень: *блискучий, веселий, пишний*. Означення *личаковий* вказує на матеріал виготовлення і, відповідно, на належність такого одягу соціальним низам.

У романі І. Нечуя-Левицького помітна увага автора до зображення жіночого одягу: «На ній [Ганні] було дороге, але темне убрання, *темно-вишневий, з золотими квітками, кунтуш*, та шовкова біла намітка, переткана срібними нитками» (Н.–Л., с. 396); «На Катерині був *дорогий парчевий зелений з дрібними золотими квітками кунтуш, обшитий золотим зубчастим позументом...* Олена Нечаєва, ...більш білява, ніж Катерина, убралась в ясніші убори: на ній був *оксамитовий кунтуш делікатного, ясно-вишневого кольору...*» (Н.–Л., с. 397).

Ознакові лексеми вказують на вид тканини: *парчевий, оксамитовий*; колір: *темно-вишневий, зелений, ясно-вишневий*; вартість: *дорогий*; деталі оздоблення: *з золотими квітками, обшитий золотим зубчастим позументом*. Епітети досить точно вказують на те, що цей верхній одяг належить жінкам багатой козацької старшини.

Звертаємо увагу на типову синтаксичну конструкцію, через яку письменник подає інформацію про одяг персонажа: *на ньому (на ній) був (була)...* Названа синтаксична структура характерна для епічних описових картин.

До поширених назв верхнього одягу належить слово *каптан* – «старовинний чоловічий верхній одяг з довгими полами» [СУМ, т. 4, 1970, с. 97]. Наприклад: «...були тут уже й міщани в личаках і *синіх каптанах...*» (К., с. 98). Епітет вказує на колір реалії.

Якщо жупан був приналежністю лише козаків, а кунтуш, каптан входили до гардеробу різних соціальних верств, то кармазин – вбрання тільки заможного козацтва. Словник української мови подає таке тлумачення: «Кармазин – старовинне дороге темно-червоне сукно // Одяг із

цього сукна» [СУМ, т. 4, 1970, с. 107]. Назву вжито в контекстах: «...ходили тоді в *кармазинах* тільки люди *значні* да *шабльовані...*» (К., с. 25); [Сомко] «...у *дорогих кармазинах*, високий і вродливий, а на *кармазинах* скрізь *комір* і *поли гаптовані золотом*; зверху *кирея підбита сободем*; підпирався срібною булавою» (К., с. 39).

З особливою увагою виписано зовнішній вигляд козацьких посланців у Варшаві, де вбрання створює символічний образ: «...*червоні козацькі кармазини, червоні високі верхи шапок* заманячили по варшавських вулицях» (Н.-Л., с. 475); «Увійшли козацькі посланці і гуртом стали серед зали. Засяли *червоні кармазини* та *червоні сап'янці*, неначе серед пістрявого гурту магнатів в залі схопилось червоне полум'я» (Н.-Л., с. 477). Засобом типізації зовнішності козаків, їх вирізнення серед інших служить метонімічне вживання ознакової лексеми на позначення кольору *червоний* та динамічний вияв цієї ознаки *заманячили, засяли*. Аналізуючи семантику епітетного словосполучення *червоні кармазини*, легко встановлюємо, що сема «червоний» наявна в обох лексемах. Компонентний аналіз виявляє семантичну тавтологію. Повторена ознака в складових частинах епітетних словосполучень є прикладом тавтологічного епітета. Ознака підсилена ще й порівнянням, витриманим у народному дусі, що створює виразний зоровий образ козацтва.

Червоний колір одягу в історичних романах набуває символічного значення. За українською загальнонародною символікою, це колір-оберіг, а за козацькою, крім того, символ волі та звитяг.

В. М. Русанівський наводить запис народних оповідань про запорожців: «Було щороку наїздять на ярмарок у Смілу запорожці з Січі. Прийде, було, їх чоловік дванадцять-тринадцять. А наряд на них такий, що Боже, твоя воля! Золото та срібло! Оце шапка на йому оксамитна, червона з ріжками, а околичка, так пальці на три, або сива, або чорна; на споді у його жупан – самий чистий кармазин, як огонь, що й очима не зглянеш; а зверху

черкеска з вильотами або синя, або голуба; штани суконні – широкі, так і висять аж почти по передках; чоботи червоні, а на ладунці або золото, або срібло і через плечники – то й те все позолочуване. Шабля при боку вся буде в золоті, аж горить!» [Русанівський, 2002, с. 240].

Якщо лексема *кармазин* підкреслює заможність тих, кому цей одяг належав, то слова *семряга*, *сірячина*, *свита*, *кажанка* мають протилежне смислове навантаження. «Дома, у Січі ходять у *семряжках* да в *кажанках*, а їдять мало не саму соломаху, а тут *жупани* на їх будуть *лудані*, *штани* із *дорогої саєти...*» (К., с. 32). Письменник вводить у текст демінутив *семряжка*, щоб надати слову відтінку зневажливості. «...у *простих сімрягах*, а *сорочки чорні*, як сопуха» (К., с. 85); «Дома в себе вони, кажу, ходять було в *дьогтяних сорочках* да в *дірявих кожухах-кажанках*, а тут повбиралися в такі *жупани*, що хоть би й гетьманові, – і все, щоб тільки показати перед миром, що запорожцю тії сукна й блаватаси все одно, що й *семряга*» (К., с. 33); «У *старій подраній сірячині*, без пояса, без сап'янців...» (К., с. 149). Разом з лексемами *семряга*, *сірячина* можна поставити і слово *свита*. Воно також семантизується як одяг, пошитий з домотканого грубого сукна, який носило бідне населення. Наприклад: «А наш брат сірома, у своїй *драній свитині* щодень, щоніч з плачем зове на поміч Бога» (К., с. 74).

Простий люд у досліджуваних текстах змальований однотипно: «Довгі ряди селян в *чорних свитах* чорніли по горах, неначе насовувались чорні хмари» (Н.–Л., с. 520). ЕС *чорні свити*, потрапляючи в контекст, де колір передається дієсловом *чорніли* і підсилюється порівнянням «неначе насувались чорні хмари», створює конденсований словесний образ, у якому актуалізована імпліцитна сема «зло», віщування лиха.

В історично-художніх текстах простежуємо спільну з фольклором тенденцію протиставлення багатства і бідності за характером одягу персонажів.

Зауважимо, що досліджуючи мову народної пісні, С. Я. Єрмоленко виділяє сталу ознаку – контраст бідності й багатства, конкретним засобом вираження якої є назви одягу з відповідними епітетами [Єрмоленко, 1987, с. 71].

Зафіксовані в текстах назви одягу та епітети, які характеризують одяг низів запорозького козацтва і простого, бідного народу, близькі за семантикою: *семряга – свита; діряві кожухи-кажанки – драні свити; дьогтяні сорочки – чорні сорочки*.

Вбрання козацької старшини суттєво відрізняється від одягу соціальних низів, для нього характерні епітети на позначення дорогої тканини: *оксамитовий, луданий, дорогий, багатий*; різноманітне оздоблення вбрання дорогоцінними прикрасами: *обшитий золотими шнурами, підбита соболем, з золотими квітками, обшитий золотим зубчастим позументом, обсипаний діамантами, вишиваної сріблом та золотом*.

Головні чоловічі убори представлені опорною лексемою *шапка*. Наприклад: «..а сама все скоса поглядала на ту грушу, під котрою стояв широкоплечий Зінько в *чорній шапці з червоним верхом...*» (Н.–Л., с. 429); «...червоні козацькі кармазини, *червоні високі верхи шапок* заманячили по варшавських вулицях» (Н.–Л., с. 475). Епітет акцентує увагу на кольорі верху шапки: *червоний*. Порівняймо з шапкою гетьмана Виговського: «...з'явився гетьман Виговський на коні в червоному оксамитовому жупані, в *шапці з двома перами над лобом, обсипаними діамантами*» (Н.–Л., с. 520).

Назви козацького взуття – *сап'янці, чоботи*. За словником, «Сап'янці – чоботи або черевики, пошиті із сап'яну» [СУМ, т. 9, 1980, с. 57]. У творі І. Нечуя-Левицького часто вживаний вислів *червоні сап'янці*. Епітети вказують на колір і матеріал, з якого виготовлене взуття: *сап'янові*, тобто з тонкої козячої шкіри, основний колір козацьких чобіт – *червоний*: «Чоловік сей був у короткій старенькій свитині, у полотняних штанях, *чоботи шкапові попротоптувані* – і пучки видно» (К., с. 98). Епітет

шкаповий означає, що зроблене взуття з кінської шкіри, а епітет *попротоптувані* – ознака старого взуття, характерного для простих козаків. Взуття простолюду представлено безепітетною лексемою *личаки*: «...були тут уже й міщани в *личаках* і в синіх каптанах» (К., с. 98).

Отже, проаналізувавши тексти, можемо констатувати, що у XVII ст. формується національний костюм «тобто такий, що виступав символом спочатку козацтва, а потім всього українства» [Ніколаєва, 1996, с. 47]. Назви одягу, його деталі, атрибути, означувані кольором, поряд із загальноживаним значенням у певному контексті набувають символічного змісту. Жупан – одяг козаків; кармазини вказують на вбрання заможного козацтва; а семряга, сіряк, свита свідчать про бідність. Символіка назв одягу доповнюється кольоровою: синій жупан – символ простого козацтва; червоний, вишневий – колір заможних козаків; сірий, чорний – знакові кольори бідності. «Лексеми зі значенням кольору є, як правило, полісемантичними. Вони здатні розвивати переносні значення, в яких виникають образи, і окремі з них закріплювати як символічні» [Мацько, 2003, с. 343].

Значну увагу П. Куліш і І. Нечуй-Левицький приділяють описові вбрання московських послів. Наприклад: «Усі послы, по московському звичаю, з бородами, у *парчевих соболевих турських шубах*; на ногах у князя *гаптовані золотом, вилужені жемчугом сап'янці*» (К., с. 128). Стилiстична настанова епітетів цього опису – показати належність московських послів-бояр до найбагатшої верстви суспільства. Порівняймо образ московського боярина Бутурліна у творі І. Нечуя-Левицького: «...*високий комір синього кафтана, обшитий важким золотом, високо стримів кругом шиї, неначе клепки діжі, поцяцьковані парчею та золотими взорцями*» (Н.–Л., с. 365), або дяка Михайлова: «...в *важкому довгому суконному офіційальному убранні*» (Н.–Л., с. 366). У таких детальних описах впадає в око неприязне ставлення автора до зображуваного персонажа, на що вказують, зокрема,

епітети: *важке убрання, важке золото, високий комір*. Розмовністю позначені дієприкметник *поцяцьковані* та дієслово *стримів*, використане знижене експресивне порівняння з народно-побутовою реалією. Пор. вбрання шляхтича православної віри Юрія Немирича: «Немирич був убраний в французьке убрання XVII в., в *чорний кафтан*, в *черевики* й *панчохи*. Кругом шиї білів *високий цупкий комір*, але поверх цього убрання Немирич накинув на плечі *козацький темно-зелений оксамитовий кунтуш*» (Н.–Л., с. 406). Як засіб урізноманітнення епітетних кольороназв використано дієслово *білів*.

Загалом одяг дає уявлення про рівень культури народу, звичаї, традиції. За такими описами вбрання простежується авторська емоційна оцінка.

У романі І. Нечуя-Левицького часто натрапляємо на описи жіночого вбрання. Наприклад: «Обидві [Ганна і Катерина] були убрані в *дорогі оксамитові вишневі кунтуші* та в *білі шовкові намітки*, *наверчені на золоті парчеві очіпки*» (Н.–Л., с. 367). *Намітка* і *очіпок* – головні убори заміжньої жінки, символізують родинне життя. «На ній [Ганні] було *дороге, але темне убрання, темно-вишневий, з золотими квітками, кунтуш*, та *шовкова біла намітка, переткана срібними нитками*. На шиї на *золотому ланцюжку блищав золотий чималий хрест візантійської кучерявої роботи, обсипаний чималими брильєнтами*» (Н.–Л., с. 396).; «На Катерині був *дорогий парчевий зелений з дрібними золотими квітками кунтуш, обшитий золотим зубчастим позументом*, та *червона шовкова спідниця, обтягнута золотою рідкою сіткою*, *неначе обсипана золотою ряскою*; на шиї блищав *пишний дорогий убір з чотирьох разків дрібних червінців*, на котрому внизу висіли *зубчасті причіпки, облямовані кругом ніби розтягнутими золотими краплями*. Олена Нечаєва, білявіша, ніж Катерина, убралась в *ясніші убори*: на ній був *оксамитовий кунтуш делікатного, ясно-вишневого кольору* і *шовкова голуба спідниця*,

*обтягнута срібною сіткою. На шиї біліло шість разків чималих перлів і один разок добірних брильєнтів – подарунок її батька гетьмана Богдана» (Н.–Л., с. 397). Перед нами яскрава вишнево-зелено-золота гама колірних епітетів жіночого національного костюма, де лексеми вказують на вид тканини: *парчевий, оксамитовий, шовковий*; колір: *вишневий, білий, золотий, темно-вишневий, срібний, зелений, червоний, ясно-вишневий, голубий*; вартість: *дорогі, добірні*; деталі оздоблення: *з золотими квітками, переткана срібними нитками, обшитий золотим зубчастим позументом, обтягнута золотою рідкою сіткою.**

Детальний опис вбрання демонструє національно-етнографічні риси одягу заможних жінок центральної України XVII ст. Порівняймо із вбранням гетьманші Олесі, польської княгині, шляхтянки: *«Довга оксамитова рожєва французька сукня пишно сунулась за нею слідком по підлозі, а голубий шовковий кунтуш аж шелестів на її стані, ніби на радощах, що вкриває княжі плечі і княжий стан... Гетьманша... вийняла дорогу золоту діадему, обсипану брильєнтами, і почепила собі на голову; потім вийняла чотири разки перлів і золоте намисто з маленьких червінчиків і почепила на шию» (Н.–Л., с. 487).*

Епітети, що означають лексеми на позначення одягу, прикрас, підкреслюють, що героїня належить до найбагатшої верстви суспільства. Епітетне словосполучення *французька сукня* вказує на те, що «нова гетьманша» стежить за європейською модою, не дотримується народної традиції. Замість очіпка, намітки, які покривають голову заміжньої жінки, маємо *діадему*, де епітет *золота, обсипана брильєнтами*, акцентує на дуже дорогій прикрасі у вигляді маленької корони. Такі деталі також допомагають відтінити риси характеру героїні.

Отже, назви одягу, епітети на його означення в історичних романах другої пол. XIX – поч. XX ст. конкретизують культурно-побутовий колорит доби козацтва, підкреслюють національну самобутність народу, виступають

засобом соціально-майнової характеристики персонажів, увиразнюють зовнішній та внутрішній портрет героїв, передаючи й авторську оцінку зображуваного.

2.7. Висновки до 2 розділу

В досліджуваних художньо-історичних текстах зафіксовані епітетні словосполучення, що об'єднуються навколо відповідних лексико-семантичних груп «Історична доба», «Запорозька Січ», «Україна», «Козацтво», «Одяг», «Побут». У кожній лексико-семантичній групі простежується предметно-логічна і морально-оцінна сфери епітетних (означальних) слів. З метою відтворення історичних реалій письменники широко використовують історичну лексику – назви характерних предметів, явищ, понять конкретної історичної доби.

Художньо-історичні тексти засвідчили існування в мовно-національній свідомості колективної оцінки історії України кінця XVII ст. – доби, яку переживала Козацька держава і яка відома як доба Руїни. Емоційно-експресивні епітети, означуючи лексеми із значенням часу, містять семантичні компоненти негативної оцінки. Семантична структура епітетного словосполучення зі словом «Руїна» проектується на емоційно-оцінний зміст епітетів, що означують події, психічний стан персонажів, їхнє реагування на чвари в суспільстві.

Аналіз лексико-семантичної групи епітетних словосполучень «Історична доба» дає підстави для виділення в загальномовному словнику такого лексико-семантичного варіанта лексеми руїна, як «доба в історії України».

Перифрастичні вислови як засоби вербалізації лексико-семантичних груп «Україна», «Запорозька Січ» співвідносні з народнопоетичними, фольклорними, подекуди з біблійними джерелами. Останні використовуються у художніх текстах для характеристики словесного образу «Україна». Функціонально-семантичне поле епітетних словосполучень із іменником *Україна* об'єднує контрастні, протиставні означення: з одного боку, вони втілюють ідеал *вольної, самостійної*,

великої, одностайної, багатой, святої України, а з другої – наголошують на таких ознаках, як безцасна, розідрана надвоє.

У досліджуваних текстах простежено характерну для фольклору міфопоетизацію лексико-семантичної групи «Запорозька Січ», що виявляється у зафіксованих оцінних епітетних словосполученнях і парафрастичних висловах. Прикметники *запорозький, січовий, козацький, гетьманський* у сполученні з іменниками *право, звичай, порядок* виступають конкретно-історичними актуалізаторами часу, відтворюють змальовані письменниками суспільні відносини в козацькій державі.

Епітети позитивної оцінної семантики на зразок *могутнє, сильне, славне козацтво (лицарство)* протиставляються зниженій, негативній оцінці запорожців, що підтримували Брюховецького, у творі П. Куліша: *руйнівна, темна сила, запорозька голота* і под.

Локальна й часова віднесеність зображуваних у творах подій, історичних осіб здійснюється за допомогою епітетних словосполучень на позначення реалій побуту (посуду, страв, напоїв), одягу. Увага до точного називання кольорів деталей одягу, прикрас характерна для стильової манери І. Нечуя–Левицького. Письменник використовує розгорнуті описи з кількома нанизаними прикметниковими означеннями і завершальним дієприкметниковим зворотом. Розгорнуті описи засвідчують характерні ознаки епічного письма майстрів слова.

У художньо-історичних текстах спостерігається процес міфопоетизації назв кольорів. Ці тексти можуть слугувати джерелами, що пояснюють семантичну трансформацію назви *кармазин*, прикметника *кармазиновий* в українській літературній мові ХХ ст. Стильовою ознакою художньо-історичної прози про добу Козаччини є функціонування ознакових слів – відносних прикметників, у семантиці яких розвинулося оцінне значення, тобто такі слова, як *козацький, лицарський, запорозький, православний, божий, гетьманський* набули значення якісних

прикметників. Супроводжувані в тексті власне якісними ознаковими словами, вони утворювали означальні комплекси як засоби створення узагальнених типізованих образів історичної доби та історичних постатей.

РОЗДІЛ ІІІ
СЕМАНТИКО-СТИЛІСТИЧНЕ НАВАНТАЖЕННЯ
ЕПІТЕТНИХ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ ЯК ЗАСІБ ПОРТРЕТНОЇ
ХАРАКТЕРИСТИКИ

3.1 Зовнішня портретна характеристика персонажів

У художньо-історичних романах про добу Козаччини письменники через змалювання образів козаків, гетьманів, інших представників народу окреслили найважливіші риси українського національного характеру, історичні умови його формування. В основі історичних творів лежать реальні події та справжні історичні особи. Створюючи образи історичних героїв, автори досліджуваних творів прагнуть воскресити індивідуальні портрети реальних осіб, висвітлити особливості їхніх характерів. Національний характер – це явище не лише психології, а й буття, умов, у яких живе людина. Увага до зображення побуту, повсякденного життя, його ладу простежується в досліджуваних текстах. Реальні історичні особи, виведені художником слова персонажі постають у тісному переплетенні рис їхніх зовнішнього і внутрішнього портретів. Вони стали формою самовираження української вдачі. Національний характер є історичним продуктом та історичним надбанням.

Одним із основних художніх засобів, що розкривають образи, у романах виступають портрети. Портретна характеристика є як засобом індивідуалізації, так і типізації. Особливості художніх прийомів типізації й індивідуалізації портретних описів у романах залежать від індивідуального почерку автора і його належності до літературного напрямку. У кожного письменника своя манера писання портрета героя. Крім того, жанрова специфіка – саме романна форма – дає змогу побачити персонажа як загальним планом, так і сфокусувати увагу на характерних деталях зовнішності героя. Уважний погляд письменника зупиняється на окремих

рисах обличчя (очей, брів, волосся тощо), статури, всієї зовнішності людини, зокрема на тих деталях зовнішності, які допомагають розкриттю внутрішнього світу, характеру персонажа.

Автори досліджуваних історичних романів створили цілу галерею українських характерів. Це понад сорок портретних описів історичних діячів, видатних осіб, представників козацтва тощо. Письменники, моделюючи їх образи, за основу брали архівні документи, літописи Самовидця, Граб'янки, історичні народні пісні та думи. Окрім зображення достовірних фактів, автори вдавалися до художнього домислу. У романах діють, крім історичних, і вигадані особи. Зображене в історичних творах відбиває не лише реальний, а й ідеальний світ – світ національної свідомості народу, наприклад: «Звернення письменників до теми козащини у поетичній творчості не лише свідчить про пошуки ідеальної духовної субстанції, а й розкриває авторське бачення історичної спадкоємності, реалізацію історичного коду в народній свідомості» [Синиця, 2004, с. 61]. Вербалізований образ козаків постає як певна культурна цінність, як характерні пресупозиції, тобто «нахили, тенденції, які в різні епохи реалізуються образами, що можуть відрізнятися засобами вираження, але структурно утворюють певні прототипи чи можуть бути реконструйовані як прототипи» [Кримський, 1996, с. 97].

У відтворенні деталей зовнішнього портрета простежуємо типові характерні ознаки, що можуть розглядатися як прототип українського козака. Портрет виконує важливі зображальні функції, він становить своєрідний «вступ» до зображеного характеру: позначає його істотні риси, розкриваючи характер не тільки в статиці, але й динаміці, зокрема за допомогою двох чи кількох портретних описів тієї самої особи. Через зовнішність автори намагаються показати індивідуальність або типовість героя. Головним засобом портретної характеристики персонажів є епітет.

Як уже зазначалось, у портретних характеристиках епітетні словосполучення типізують і водночас індивідуалізують образи козаків.

Виразною ознакою типізації виступають певні контексти, де автор використовує постійні епітетні словосполучення в портретних описах, при цьому навіть не вказуючи імені козака.

Змальовуючи зовнішність персонажів, письменники не можуть оминати їхньої соціальної характеристики (гетьмани, козацька старшина, козаки тощо), типових та індивідуальних портретів (Сомко, Брюховецький, Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Тетеря, Конашевич-Сагайдачний, Кирило Тур, Іван Сірко, Немирич, Наливайко). Характеристики персонажів подано в мові автора, зрідка – персонажів. Для стильової манери різних письменників характерні певні структурно-семантичні типи епітетних словосполучень. Основним типом таких словосполучень виступає назва *козак*.

Поряд із лексемою *козак* у досліджуваних романах фіксуємо синонімічні назви *товариш*, *лицар* (так називали вільного козака-запорожця, якому властиві козацька доблесть і воєнне мистецтво), *запорожець*, *низовець* / *низовик* (Низ – одна із назв Запорозької Січі), *січовик*. Останні назви вживалися на позначення козаків Запорозької Січі на відміну від реєстрових, нереєстрових, городових тощо. Практично всі козаки ставали воїнами війська Запорозького.

Назви козацтва належать до книжної історичної лексики. Перелічені іменники, як правило, вживаються з оцінними означальними лексемами, що вказують на:

1) **фізичну силу козака-воїна**: *кремезний*, *плечистий*, *дужий*. Наприклад: «Тоді висунувся з-посеред товпи старий *кремезний козак*» (Н.-Л., с. 490); «...молодий *козак*, високий, здоровий та *плечистий*» (Н.-Л., с. 420);

2) **фізичний стан**: *живі*, *пошматовані*, *помучені*, *знеможені*, *напівмертві*, *ранені*. Наприклад: «Їх [козаків] поминули сотні польських куль, неначе якимсь чудом, і вони повертались до Чигирини *живі*, хоч і *пошматовані* польськими шаблями» (Н.-Л., с. 424);

3) **красу**: *пишний, гарний, бравий, статечний, (наче) мальований*. Наприклад: «На кінці мосту лежав впоперек лицем догори ще молодий козак-виговець, *пишний, гарний*, як картина» (Н.-Л., с. 515);

4) **вік**: *старий, молодий*. Прикметникове означення *старий* може конкретизуватися через епітет *сивий* або ним підсилюватися. Наприклад: «Прийшов Сомко, а з ним ще кілька *молодих козаків*, синів старих сотників»(Н.-Л., с. 430); «Зараз за ним прийшло ще кілька *старих сивих* козаків, що брали спіл в битвах з поляками ще за Богдана Хмельницького» (Н.-Л., с. 424); «*Сивий-сивий*, як голуб, у дорогих кармазинах, вискакує, попереду йдучи, запорожець...» (К., с. 33);

5) **зовнішні дані**, де увага зосереджується на важливих деталях портрета козака, таких як *чуб, оселедець, вуса*. Наприклад: «Знати їх [запорожців] було хіба по *довгому оселедцю* з-під шапки да по шаблях і пістолях...» (К., с. 98); «... сказав один *сивоусий* козак» (Н.-Л., с. 425). Узагальнений національно-колоритний портрет козацтва змальовує І. Нечуй–Левицький: «Тільки *чорноволосі козацькі голови, чорні чуби* на головах, *здорові вуси* та *блискучі темні очі* горіли поверх червоного полум'я кармазинів» (Н.-Л., с. 477). Засобом вирізнення козаків серед інших служать епітети, що вказують на колір волосся, розмір вусів, колір очей. Особливо акцентує художник слова на епітеті-кольороназві *чорний*, вживаючи морфолого-синтаксичний повтор.

Засобами індивідуалізації образів козаків, гетьманів та ін. персонажів виступають тематичні групи епітетних словосполучень:

Тематична група «Очі»

Епітетна характеристика очей людини – важлива художня деталь портретного опису. Це необхідний компонент зображення зовнішнього портрета, а також характерна деталь, за якою розкривається внутрішній світ персонажа. Синонімом до номінатива *очі* в художньому тексті І.

Нечуя–Левицького є фонетичний варіант *віка*. Епітетне поле іменника *очі* охоплює:

1) **семантику кольору** – *карі, темні, темно-карі, чорні, сині, сиві, червоні*. Наприклад: «Виговському самому було до вподоби, що владика не хоче присягати Москві, бо він не любив Москви; його *блискучі карі очі* аж заграли, але він не насмівся виявити своїх потайних власних думок і мовчав: він мусив чинити волю і наказ гетьмана» (Н.–Л., с. 283); «Ті очі, ті брови так були схожі на його *темно-карі очі* та темно-русі густі брови, неначе перед ним стояла його сестра...» (Н.–Л., с. 286); «*Здорові чорні очі* горіли огнем» (Н.–Л., с. 509); «...спитав старий Демко, зирнувши *гострими синіми очима* на сина» (Н.–Л., с. 421).

Дослідники відзначають роль прикметників-назв кольорів у змалюванні художніх портретів, пейзажів: «У творах багатьох українських письменників словесним портретам притаманний колір, вони неначе намальовані фарбами, щедро й соковито. В цих портретах багато червоного, білого, чорного і... сірого (сивого)» [Грибова, 1981, с. 41]. Сивий колір стосовно до зовнішнього портрета, зокрема очей, вживається в прямому й переносному значенні. Узагальнена позитивна оцінка цього епітета мотивується конотаціями, пов'язаними з функціонуванням його в народнопоетичній мові.

2) **фізичний стан очей**: *блискучі, ясні, каламутні, лиснючі, скляні, заплакані, широко відкриті*. Наприклад: «...вона задивилась на його *ясні блискучі очі*» (Н.–Л., с. 347); «Зінько підвів свої *ясні віка*, зирнув на дядька і осміхнувся» (Н.–Л., с. 429); «В світлицю влетів Юрась, худенький, блідуватий хлопець з гострим носиком, з *каламутними очима*» (Н.–Л., с. 398); «Тетеря мовчав і тільки хитро осміхався усім своїм широким плісковатим лицем та *невеличкими карими лиснючими очками...*» (Н.–Л., с. 375); «Ох, не думали ж мої *старі очі* вбачати пана Шрама» (К., с. 4).

3) **форму і розмір**: *здорові, великі, невеличкі, чималі*. Епітети *здорові, великі, чималі* становлять синонімічний ряд, характеризують позитивних

героїв. Контекстуальним антонімом до названих означень виступає епітет *невеличкі*. Наприклад: «*Карі чималі очі* його блищали» (Н.-Л., с. 382); «...вийшов Павло Тетеря, вже немолодий, з широким лицем, з *хитрими темними, невеличкими очима...*» (Н.-Л., с. 458).

Очі і погляд віддзеркалюють риси характеру, особливості темпераменту.

Тематична група «Погляд»

Вагомою ознакою, що характеризує психологічний стан героя, є погляд. Через епітети до цього іменника деталізується характер персонажа. Як синонім до лексеми *погляд* зафіксовано в текстах І. Нечуя-Левицького *позир*. Семантика епітетних словосполучень вказує на:

1) **вираз очей, спрямування погляду, тривалість**: *довгий-предовгий, швидкий*. Наприклад: «...і кинув на молоду панну *довгий-предовгий ласкавий погляд*» (Н.-Л., с. 292);

2) **властивість, характер, вираз, опосередкований вияв почуття, настрої, стан**: *гострий, пильний*. Наприклад: «Син неначе прокинувся од сну і кинув на матір *гострий погляд*» (Н.-Л., с. 420); «Син подивився на матір *пильним і прохаючим поглядом*» (Н.-Л., с. 449);

3) **безпосередній вираз конкретного почуття, настрою, стану**: *ласкавий, допитливий, цікавий, грізний, сердитий, прохаючий, дикий, посатанілий*. «Гарний він і з тихими очима, гарний і з *сердитим поглядом...*» (Н.-Л., с. 449); «...кинув *дикий посатанілий позир* на дядька та й замахнувся на його шаблю» (Н.-Л., с. 510); «...спитав старий Виговський, примітивши його *цікавий і допитливий гострий погляд*» (Н.-Л., с. 334).

Отже, в зовнішньому портреті персонажів семантико-стилістичну роль виконують епітетні словосполучення з ключовим іменником *очі (віка)*. У зовнішньому портреті козаків із іменником *очі* в епітетному полі «колір очей» – переважають епітети-кольоративи: *карі, сині*; «розмір очей» – *здорові*; «фізичний стан» – для позитивних героїв – *ясні, блискучі*.

Тематична група «БРОВИ»

Семантика епітетних словосполучень вказує на їх форму, густоту, колір. Наприклад: «Чи ти Олесю примітила, які в його пишні блискучі очі та *густі високі брови*» (Н.-Л., с. 292); «Очі глянули з-під *густих брів* поважно і трохи сердито» (Н.-Л., с. 445); «...очі так і грають, а *чорні, густії брови* аж геть піднялись над тими очима» (К., с. 35); «...*білі* його *брови* страшно насупились» (К., с. 94). Епітетне словосполучення *білі брови* вказує на поважний вік козака.

Тематична група «ГОЛОВА»

У зовнішньому портреті художні означення з іменником *голова* характеризують:

1) **розмір, форму**: *здорова кругла голова*. Наприклад: «Демко був такий високий на зріст, що його сива чуприна на *здоровій круглій голові* трохи не черкалась об сволок» (Н.-Л., с. 420);

2) **колір волосся, його стан**: *сива голова, сивоголовий; щетинувата голова*. «Він [Богдан] спажнув, підвів *сиву голову*» (Н.-Л., с. 358).

У досліджуваних текстах фіксуємо поряд з епітетним словосполученням *сива голова* співвідносне означення *сивоголовий*, в якому використано типову для української мови прикметникову модель на позначення зовнішності людини.

Іменник *голова* у внутрішньому портреті має значно ширшу сполучуваність. Тут характерним є поєднання метонімії з персоніфікацією, наприклад, коли замість словосполучення *розумні люди* вживається *розумні голови* тощо. Уживаність лексеми *голова* замість очікуваних у контексті слів на зразок *людина* і под. свідчить про увагу автора саме до деталей зовнішності. Ця назва виступає у метонімічній функції для позначення зображуваного персонажа. Зміст таких епітетних словосполучень розкривається тільки в контексті. Семантика вказує на:

1) **фізичний стан людини, її самопочуття, настрої**: *буйна, ясна, твереза, бідна, розбита, похила, понура, тяжка од думок, тяжка од клопоту голова*. Наприклад: «Тільки ж недовго підіймали українці під їх корогвами *похилу голову*» (К., с. 6); «А там стоять, збившись у купу, *понури голови*» (К., с. 97); «П'ятеро їх стояло, як п'ятеро сивих, волохатих голубів, похиливши *тяжкі од думок голови*» (К., с. 101); «З *тяжкою од клопоту головою* ходив він од варти до варти...» (К., с. 119).

2) **розумовий розвиток, здібності; людину як носія певних якостей**: *золота, мудра, розумна, неабияка, понятлива, досвідна, шановна, непорожня*. Наприклад: «Буде їх слава славна поміж земляками, поміж літописами, поміж усіма *розумними головами*» (К., с. 155); «...не сьогодні, так завтра поляже його [Сомка] *золота голова*» (К., с. 157); «— Гей, — каже, — козаки, *непорожні голови*» (К., с. 130); «Так-то той щирий козарлюга і піп, Іван Шрам паволоцький, і славний лицар Сомко переяславський, не врадивши нічого супротив лихої української долі, полягли од беззаконного меча *шановними головами*» (К., с. 155);

3) **розумову обмеженість; нерозумну, неметиковану, неухважну людину**: *неподобна, божевільна, безумна, дурна, куряча, сліпа і жорстока, цвіла*. Наприклад: «Сказали б ви се батьку Богданові: він би якраз потрощив об ваші *дурнії голови* свою булаву» (К., с. 28); «Що за *неподобна голова* в сього Кирила Тура, сміючись каже Сомко» (К., с. 55); «— О *голови, сліпії і жорстокі!* — глаголе знову Шрам» (К., с. 112); «— О, ви *голови цвілії!* — каже Брюховецький» (К., с. 142); «— Не плачте, *курячі голови*» (К., с. 156);

4) **приналежність, вік особи**: *козацька, гетьманська, народна, людська, стара, старша, молода*. «Отаке як завелось міждо *старшими головами*, то й козаки пійшли один против одного» (К., с. 11); «На те ви попи, на те ви мужі совіта, на те ви *народні голови*» (К., с. 18). Названі сполуки вживаються в метонімічному значенні.

Тематична група «ВОЛОССЯ»

Описуючи волосся козака, письменники особливу увагу акцентують на такій важливій деталі, як *чуб*; синонімами до цієї номінації виступають *чуприна*, *оселедець*. Ці ключові іменники реалізуються в епітетних словосполученнях на позначення:

1) **кольору**: *чорний козацький чуб, чорний оселедець, біла чуприна*. Наприклад: «Тільки чорноволосі козацькі голови, *чорні чуби* на головах, здорові вуси та блискучі темні очі горіли поверх червоного полум'я кармазинів» (Н.-Л., с. 477); «Уже й *чуприна біла*, як у мене, і зовсім уже дід; доживав би уже віку на полковництві: так ось же захотілось на старість гетьмановати» (К., с. 11);

2) **довжини, густоти волосся**: *довга, густа чуприна*. Наприклад: «...*довга, густа чуприна*, піднявшись перш вгору, спадала за ухо, як кінська грива...» (К., с. 35).

Волосся також конкретизується за допомогою іменника *кучері*, де епітети вказують на:

1) **колір**: *біляві, русяві, темно-русі, чорні, лиснючі чорні з сивиною кучері*;

2) **довжину, стан**: *короткі кучері; пишні кучері; розкудлані й нерозчесані кучері*. Наприклад: «... Зінько Лютай з своїми *білявими кучерями*, з веселими синіми очима, з веселою розмовою, жартами та піснями» (Н.-Л., с. 418); «*Русяві короткі кучері* сипались горошком на його широке чоло, на кремезну шию» (Н.-Л., с. 420); «... з високим чолом, над котрим хвилями нависли *темно-русі короткі кучері*» (Н.-Л., с. 295); «Вона [Олеся] не могла надивитися на пишного Виговського, убраного в ясно-малиновий жупан, чепурного, з *чорними кучерями*, з пишними ясними очима...» (Н.-Л., с. 338); «Сонце... обсипало *лиснючі чорні з сивиною* Немиричеві *кучері*...» (Н.-Л., с. 379); «...вийшов Павло Тетеря... з *розкішними кучерями* на голові» (Н.-Л., с. 458).

Отже, у зовнішньому портреті козаків із іменником *волосся*, що конкретизується через ключові слова *чуб*, *чуприна*, *оселедець*, *кучері*, в епітетному полі «колір» переважає епітет-кольоратив: *чорний*.

Тематична група «ВУСА»

Вуса, як і оселедець, обов'язковий атрибут козака, його особлива гордість. Із іменником *вуса* сполучаються художні означення, що характеризують їх розмір, колір, стан, характерну ознаку. Наприклад: «Тиміш Носач стояв мовчки і тільки од злості крутив свого *довгого вуса*» (Н.–Л., с. 489); «Виговський поглядав на бояр скоса і тільки крутив свої *довгі чорні вуси*» (Н.–Л., с. 367); «...осміхнувся з-під *пухких довгих вусів* одним кінцем рота» (Н.–Л., с. 289); «...з-під чуприни виглядали кінці *сивих вусів*, як дві жмінки конопель...» (Н.–Л., с. 421); «... осміхнувся з-під *кудлатих довгих вусів*» (Н.–Л., с. 424); «*Здорові довгі вуси* гойдалися на вітрі, як живі» (Н.–Л., с. 513); «...а далі по боках *довгоусії* діди *січовії*» (К., с. 101); «Попустивши вниз *сивий довгий ус*, поглядовав він на Кирила Тура, як хижий орел на ягницю» (К., с. 94); «...*уси довгі, униз позакручувані*, аж на жупан ізвисали...» (К., с. 35).

Тематична група «ОБЛИЧЧЯ»

Прямими синонімами до лексеми *обличчя* виступають *лице*, *вид*, народнорозмовна згрубіла лексема *лика*. Семантика епітетних словосполучень вказує на:

а) **колір**: «Він одразу вразив молоду Олесю своєю мужньою фігурою і делікатною красою *матово-білого лиця*» (Н.–Л., с. 295);

б) **форму**: «Тетеря мовчав і тільки хитро осміхався усім своїм *широким плисковатим лицем*...» (Н.–Л., с. 375); «В *гоструватому лиці* з тонким гострим носом, в гострих темних очах засвітилось щось хиже...» (Н.–Л., с. 515); «*Лика широка, засмалена на сонці*...» (К., с. 35); «Був високий, огрядний собі пан, *кругловидий*...» (К., с. 39);

в) **красу**: «Немирич був *гарний з лиця*» (Н.–Л., с. 379).

Тематична група «ЧОЛО»

Семантика епітетних словосполучень вказує на розмір, колір: *високе, широке, біле чоло*. Наприклад: «... з *високим чолом*, над котрим хвилями нависли темно-русі короткі кучері» (Н.–Л., с. 295); «Одлиски... сипали ясний світ на матово-білі щоки й *високе чоло* Виговського» (Н.–Л., с. 309); «...розгладжував долонею своє *високе біле чоло*, повне дум, та гадок, та надій на ліпшу долю України» (Н.–Л., с. 363); «Русяві короткі кучері сипались горошком на його *широке чоло...*» (Н.–Л., с. 420).

Тематична група «ПЛЕЧІ»

Семантика епітетних словосполучень вказує на розмір плечей, силу: *широкі, дужі (подужні) плечі*. Наприклад: «Мужній, з *широкими плечима*, з дужими руками, тонкий та рівний станом Іван Остапович був гарний верхом на коні...» (Н.–Л., с. 292); «Рівний, як стріла, *широкий в плечах*, з тонким станом...» (Н.–Л., с. 295); «...*широкоплечий* Зінько в чорній шапці з червоним верхом...» (Н.–Л., с. 429); «Богдан винесе на своїх *подужних плечах* і цю напасть» (Н.–Л., с. 363); «Високий та *плечистий* отаман Сірко кинувся в натовп» (Н.–Л., с. 509); «Чи встоїть же Петро против здоровенного, *широкоплечого* козарлюги Кирила?» (К., с. 63).

Тематична група «ЗРІСТ»

У характеристиці козаків, інших дійових осіб переважає ознака *високий зріст*. Наприклад: «Він низько нагнув голову, щоб не черкнутись лобом об одвірок, переступив через поріг і випростався на весь свій *високий зріст*» (Н.–Л., с. 295); «...молодий козак Зінько, *високий*, здоровий та плечистий» (Н.–Л., с. 420); «Демко був такий *високий на зріст*, що його сива чуприна на здоровій круглій голові трохи не черкалась об сволок» (Н.–Л., с. 420); «Старий Демко ...схопився з місця, як обпечений, і

випростався на весь свій *велетенський зріст*» (Н.–Л., с. 445); «*Високий і довгоногий та сухорлявий, Міняйло дибав через двір, наче журавель через поле...*» (Н.–Л., с. 424); «...іде з печер против їх хтось у дорогих кармазинах, *високий і вродливий*» (К., с. 39); «...іде збоку чоловік *середнього росту й віку...*» (К., с. 98).

Тематична група «РУКИ»

У характеристиці козака-воїна важливу роль відведено конкретизації іменника *руки / рука*, який має широку сполучуваність. У зовнішньому портреті епітетні словосполучення вказують на:

1) **розмір, форму, товщину рук, міцність м'язів, фізичну силу, вік:** *жилаві, товсті, старі, сухі, дужі, сильні руки; міцна, могутня, робоча, козацька, слаба, легенька, м'ягенька рука*. Наприклад: «Синій кунтуш розхристався на грудях; з-під широких рукавів білої сорочки було видно *жилаві товсті руки*, на котрих лисніли напружені товсті жили» (Н.–Л., с. 421); «Один Демко задумався, дуже задумався, сидячи на ганку і згорнувши *старі сухі руки* на старих грудях» (Н.–Л., с. 468); «Мужній, з широкими плечима, з *дужими руками*, тонкий та рівний станом Іван Остапович був гарний верхом на коні» (Н.–Л., с. 292); «...і тихенько *білою*, але *жилавою рукою*, зсунув з його плечей кунтуш» (Н.–Л., с. 382);

2) **колір, стан рук:** *білі*. «...і тихенько *білою*, але *жилавою рукою*, зсунув з його плечей кунтуш...» (Н.–Л., с. 382);

У внутрішньому портреті лексема *рука* виступає переважно в метонімічній функції. Епітетні словосполучення з іменником *рука* тяжіють до фразеологічних одиниць. Через іменник *руки / рука* конкретизуються:

1) **риси характеру, вдача:** *тверда, могутня, міцна, сильна, залізна, лицарська, святотацька, братовбивча*. Наприклад: «— Розривайте з Москвою і підхиляйтесь знову під *міцну руку* найяснішого польського короля» (Н.–Л., с. 415); «— Чи вам, — каже, — лучче оставатись під рукою

свинопаса Іванця, чи під *лицарською рукою* переяславського Сомка» (К., с. 114);

2) **майстерність / немайстерність, умілість / невмілість, спритність рук, керівництво:** *уміла, добра, помічна, збройна, чудотворна, ледача.* Наприклад: «Не пустимо гетьманської булави в *ледачі руки*» (К., с. 114); «Шапку червінців за *добру руку*» (К., с. 130).

Епітети *лицарська, збройна, залізна, помічна, чудотворна, ледача, святотацька, братовбивча* не зафіксовані СЕУМ. Фразеологічний словник української мови фіксує тільки ФО *сильна (міцна) рука, тверда рука, умілі руки, чужі руки.*

Як зазначає С. Я. Єрмоленко, «Тривалість функціонування слова в мові, в різних комунікативних ситуаціях спричиняється до виникнення переносних, образних значень, утворення стійких фразеологічних сполук, формування символів» [Єрмоленко, 1999, с. 226].

Тематична група «НОГИ»

Семантика епітетних словосполучень указує на довжину ніг і на вік людини: *довгоногий, старі ноги.* Наприклад: «Високий і *довгоногий* та сухорлявий, Міняйло дибав через двір, наче журавель через поле...» (Н.–Л., с. 424); «*Старі ноги* вже згинались під його легкою сухорлявою фігурою, неначе пом'яте стебло жита»(Н.–Л., с. 426).

Функціонування епітетних словосполучень у досліджуваних текстах засвідчує найбільшу кількість епітетних словосполучень з ключовими іменниками *голова, руки.* Епітети до цих понять виявляють активні семантичні зсуви між прямими і переносними номінаціями. Завдяки останнім значна кількість усталених висловів використовується як вторинні номінації, що забезпечує образність художнього тексту.

3.2. Внутрішня портретна характеристика персонажів

Серед епітетних словосполучень розрізняємо ті, що відтворюють характер персонажа і ті, що характеризують психічні стани.

На позначення характеру вживаються типові словосполучення з двома оцінними прикметниками стосовно до іменника *козак* (*запорожець, низовик, січовик, товариш, лицар*).

Ці іменники сполучаються з епітетами, семантика яких вказує на:

1) **соціальний статус**: *значний, простий, убогий, вольний*. Наприклад: «Почали *значні козаки* жити на лядський кшталт із великої розкоші» (К., с. 14); «*Прості козаки* мало розуміли кучеряву та премудру промову пана Беньовського» (Н.–Л., с. 473); «...я вже тепер *вольний козак*» (К., с. 52);

2) **риса характеру, психологічне сприйняття**: *добрий, вірний, справжній, відважний, славний, жорстокий, характерний, щирий, приятний, дотепний*. Наприклад: «– Ти *добрий козак*, і батько твій *добрий козак*» (К., с. 107); «Щиро заплакали *вірні козаки*» (К., с. 132); «...крикне *жорстокий запорожець*» (К., с. 93).

Характер персонажів конкретизується через іменники *вдача, воля, натура, рука, серце*. У досліджуваних текстах усі ці лексеми синонімізуються. Особлива увага письменників до атрибутів *серце, душа* у внутрішньому портреті героїв пов'язана з емоційністю, сентиментальністю українців, на яку вказують дослідники: «Специфічними рисами української світоглядно-філософської ментальності є спрямованість на внутрішній емоційно-почуттєвий світ людини, у якому панує не холодний раціональний розрахунок «голови», але жагучий поклик «серця» – у зв'язку з цим говорять про кордо центризм» [Бичко, 1993, с. 59], «філософією серця» П. Юркевича, згідно з якою воно є основою духовного життя людини. Наприклад: «Знав він [Сомко] Шрамову *тугу натуру*...» (К., с. 40).

Синонімічні лексеми *вдача, натура* функціонують у типових синтаксичних зворотах на зразок *був ... вдачі, мав ... натуру*. За цими

портретними описами козаків простежуються риси національного характеру, тобто через збірний образ козацтва постає уявлення про весь український народ.

Описи зовнішнього вигляду персонажів доповнюються змалюванням внутрішніх станів персонажів. У портретних описах спостерігаємо особливу увагу до епітетного словосполучення з ключовим іменником *гетьман*, бо саме постать державного діяча допомагає зрозуміти причини історичних подій.

Портрет гетьмана Сомка пов'язаний із іменниками *лицар*, *чоловік*. Також ця функція реалізується через субстантиви *душа*, *голова*. **Образ Сомка** – це взірць ідеального, бажаного для України гетьмана – розумного, благородного, мудрого. В його образі П. Куліш втілює риси національного героя як представника українського державотворення. Зображений він у романтично-ідеалізованому ключі, що характерно для усної народнопоетичної творчості. Наприклад: *гордий, пишний і розумом високий гетьман; щирий і незлобивий лицар; очі ясні, веселі; голос чистий і поважний*, пор. контексти: «...*очі ясні, веселі, як зорі; і вже чи ступить, чи заговорить, то справді по-гетьманськи*» (К., с. 39); «*Щирий і незлобивий був лицар, да вже ж як і допечуть йому, то стережись тоді кожен*» (К., с. 118); «*Він тоді голосом чистим і поважним, мов у золоту трубу, протрубив*» (К., с. 127). Ці епітетні характеристики функціонують у мові автора.

Інші персонажі твору так характеризують гетьмана: *чоловік-прямота* (з уст божого чоловіка), *душа щира* (з уст Шрама), *голова золота* (з його ж уст), *гордий, пишний і розумом високий гетьман* (з уст Петра Шраменка), *золота голова* (з уст Кирила Тура). «Я думав, що Сомко вже *твердо сів на гетьманстві*, – а в його *душа щира, козацька*, – так міркував я, що якраз підійму його з усіма полками на Тетерю, да й привернем усю Україну до одної булави» (К., с. 14); «*Гордий, пишний і розумом високий гетьман!* – подумав Петро» (К., с. 127).

Брюховецький – антипод Сомка: *лукавий, нищий, нечистивий, химерний, клятий, ледачий; очі якісь чудні; тоненький, нищий голос; душа ниця, грішна; лукавий мізок, нікчемний розум.* В авторській мові функціонують такі характеристики: «Тільки *очі* були якісь *чудні* – так і бігають то сюди, то туди і, здається, так усе й чигають ізпідтишка чоловіка» (К., с. 98); «... каже *тоненьким, нищим голосом*» (К., с. 99); «...на які ще хитрощі підніметься *ниця душа...*» (К., с. 100); «Його *лукавий мізок* коверзує собі нову думку: як би того безталанного Сомка до посліда-години допровадити!» (К., с. 144).

Дійові особи висловлюються про Брюховецького, послуговуючись тими самими епітетними словосполученнями: «...а *лукавий Іванець* тим часом до свого добирається» (К., с. 76) – з уст **Шрама**; «– Кому любо з *нечистивим пройдисвітом* у гріхах погирати, зоставайся тут» (К., с. 143) – з уст **Пугача**. Епітетний ряд з негативним емоційно-експресивним забарвленням вказує на лицемірство, підступність, хитрість, нікчемність Брюховецького.

Кирило Тур: *добрий, душа щира, козацька; очі лукаві; жвавий козарлюга; веселий голос; неподобна голова.* Авторська мова репрезентує такі епітетні словосполучення: «Так говорив Кирило Тур, розгладжуючи уси і поглядаючи на всю компанію, а *очі такі лукаві*, що разом, здається, й щиро говорить, разом і морочить» (К., с. 44); «Тоді Кирило Тур піднявся із за столу да й каже *веселим голосом...*» (К., с. 93). Сомко відгукується про нього так: «*Добрий він, і душа щира, козацька*, хоть удає з себе ледащицю і характерника» (К., с. 43). У характеристиці П. Куліша переважає загальноживана, розмовна лексика.

Детально описує за допомогою епітетних словосполучень внутрішній і зовнішній портрет **Івана Виговського** І. Нечуй-Левицький. Гетьмана України змальовано як постать людини зрілого віку, певного соціального стану, людини зі сформованим характером, визначеною, чіткою життєвою позицією. Риси характеру передано абстрактними епітетами-

характеристиками та через зовнішні ознаки. Епітети, що окреслюють внутрішній стан людини, складають парадигму ознак якостей і стану. Наприклад: *мужній, сміливий; веселий, говорючий; чоловік нерозтратливий, хоч і не скупий; бадьористий; тихий на вдачу, поміркований; великий розум; здержливий; ласкавий погляд, швидкий погляд, цікавий і допитливий погляд; розумна й красномовна розмова; тихий та привітний голос; тиха хода; чоловік великого розуму та європейської просвіти.*

Внутрішній портрет розкривається через ознаки зовнішнього портрета, наприклад: *цікавий і допитливий погляд* – небайдужість, *розумні гострі очі* – розум, *гордий поклін* – гордість. Як уже зазначалося, нанизування прикметників – стильова ознака текстів І. Нечуя–Левицького, в яких прикметникові й дієприкметникові епітети підпорядковані меті найповнішої характеристики особи: «*Тихий на вдачу й поміркований, звиклий таїти свої щирі думки й вчиняти Богданову волю, Виговський і тепер не виявив і словом свого збудження проти Москви, свого гніву...*» (Н.–Л., с. 359); «*Іван Виговський мав талант ораторський і любив говорити, але в розмові він завжди був дипломатом, і дуже обережним дипломатом*» (Н.–Л., с. 372).

Іван Виговський постає в зображенні І. Нечуя–Левицького як обережний політик, що засвідчує й семантика кілька разів повтореної оцінної лексеми *розважливий*. В одному семантичному колі з епітетами-синонімами, що вказують на розважливість, тактовність героя, перебуває й семантика іменника *дипломат*: компонент значення цього слова містить указівку на почуття міри. «*Спокійна, тиха вдача Виговського, його тихий та привітний голос* неначе свіжим вітерцем подихнули на палку, *неспокійну Немиричеву вдачу*» (Н.–Л., с. 381). Як бачимо, *вдача* Виговського відрізняється від темпераменту Немирича. Речення побудовано на антитезі: епітети-синоніми *спокійна, тиха вдача* – прямі антоніми до вислову *палка, неспокійна вдача*: «*Виговський, тихий на вдачу та поміркований, тільки швидше заходив по світлиці і все розгладжував долонею своє високе біле*

чоло, повне дум, та гадок, та надій на ліпшу долю України» (Н.–Л., с. 363); «...обізвався гетьман і глянув пильно просто в вічі Немиричеві *своїми розумними гострими очима»* (Н.–Л., с. 411).

Наприкінці роману І. Нечуй-Левицький висловлює свій погляд-коментар на постать Виговського: «Неспокійне було життя й сумна й нечисна була смерть гетьмана Івана Виговського, *доброго, щирого патріота, тонкого політика, оборонця прав України, чоловіка великого розуму та європейської просвіти»* (Н.–Л., с. 529).

Демко Лютай: *старий і розумний чоловік; поважний батько; страшний козарлюга; не лихий, хоч у його круті норови; веселий на вдачу та жартівливий; чоловік завзятий, але добрий; завзятий, запеклий чоловік; невтомний оборонець України.* Внутрішній портрет козака розкривається через сприйняття інших героїв, наприклад, його дружини: «– От ти *старий і розумний чоловік*, а не догадаєшся, з якої це причини...» (Н.–Л., с. 422); «– Він тільки *веселий на вдачу та вдався жартівливий...*» (Н.–Л., с. 451); сина: «Мати моя добра людина і жаліслива, та й *батько не лихий, хоч у його круті норови»* (Н.–Л., с. 442); «...*батько хоч завзятий, але добрий»* (Н.–Л., с. 457); гетьмана Івана Виговського: «Добре було б, якби Маринку одружили з Зіньком, але ж його батько – *страшний козарлюга!*» (Н.–Л., с. 435); Маринки: «Вона чула вже про старого Демка, чула, що він *завзятий, запеклий чоловік»* (Н.–Л., с. 457).

Зінько Лютай: *на вдачу моторний та добрий; поетична м'яка вдача; несміливий тихий голос.* «Його *поетична м'яка вдача* вилила щастя піснею» (Н.–Л., с. 443); «...*несміливим тихим голосом* промовив син» (Н.–Л., с. 446). «Зінько – *хлопець гарний та кучерявий, і на вдачу моторний та добрий»* – так характеризує Зінька гетьман.

Отже, проаналізувавши епітетні словосполучення, які розкривають характери персонажів-козаків, можемо говорити про типізований портрет

козака-українця: *добрий, справжній, славний, характерний, відважний, вірний, щирий, бувалий, досвідний*.

Удача характеризується такими епітетами: *м'яка, добра, весела, неспокійна, палка, моторна* тощо.

В індивідуальних оцінках переважають епітети, що вказують на темперамент, характер: *проворний, жвавий, завзятий, запеклий*.

Гетьманів (окрім Брюховецького) характеризують позитивно-оцінні епітети: *розумний, поміркований, щирий, веселий, гордий, досвідний* тощо.

Психічні стани персонажів описано не лише епітетами з прикметниковим компонентом, а й за допомогою придієслівних прислівників.

Брюховецький: «Тут уже він був не той, що в Романовському Куті: *позирав гордо, по-гетьманськи, і тільки всміхавсь, узявшись у боки*» (К., с. 127); «А гетьман *повів* кругом якось *лукаво очима*» (К., с. 141).

Змальовуючи внутрішній стан героя, П. Куліш послуговується переважно епітетами, які відтворюють характер персонажа. У тексті майже відсутні епітети, що характеризують психічні стани.

До мовних деталей на позначення внутрішнього стану **Богдана Хмельницького** належать епітети із семантикою «тривога, злість»: «Богдан вийшов до світлиці, *стривожений, з неспокійними очима*. В його руки трусились, а очі аж горіли» (Н.–Л., с. 358); «Богдан вийшов з своєї кімнати *блідий, стривожений, сердитий, аж лютий*» (Н.–Л., с. 363); «Тільки *гострі очі горіли, як огонь, і в їх світилось давнє завзяття*» (Н.–Л., с. 365); «Він [Богдан] *спахнув і промовив одкрито й з запалом*» (Н.–Л., с. 369); «Гетьман, *слабий* та ще й *злий* на Москву за її дурну справу з Польщею, *говорив з послами дуже круто й роздратовано*» (Н.–Л., с. 371).

Психічний стан **гетьмана Виговського** простежуємо через функції статичних і динамічних ознак: «Він [Виговський] *говорив швидко, й плавко, й розумно, виправдуючи гетьмана*» (Н.–Л., с. 368); «Він усе кланявся та одмагався, *говорив тихо, спокійно*, але почував, що його руки

й ноги дрижали, неначе в пропасниці, що йому забиває дух, душить у грудях» (Н.–Л., с. 390); «...обіззався гетьман і глянув пильно просто в вічі Немиричеві своїми розумними гострими очима» (Н.–Л., с. 411); «Виговський вернувся в Чигирин щасливий, веселий, вдоволений» (Н.–Л., с. 391).

Демко Лютай: «Очі глянули з-під густих брів поважно і трохи сердито» (Н.–Л., с. 445); «Вона [Маринка] забула на той час і про Зінька, і про ласкаву до неї осавулиху, і в її думках все з'являлась здорова постать старого свекра, його неласкавий вид, насуплені товсті брови» (Н.–Л., с. 471).

3.3 Висновки до 3 розділу

Структурним компонентом зовнішнього портрета героїв історичних романів є епітетні словосполучення, якими моделюється позитивно-оцінне або негативно-оцінне сприймання фізичної сили, зросту, обличчя, голови, волосся, вусів, бороди, плечей, рук, ніг козаків тощо. Відповідні іменники з епітетами деталізують описи персонажів, слугують індивідуалізації постатей гетьманів і козаків. Загального позитивно-оцінного змісту набувають актуалізовані епітети *козацький, гетьманський*, які розширюють коло сполучуваності з конкретними іменниками і стосуються опису зовнішнього і внутрішнього портрета.

Характеристика такої актуальної для козаків, виведених у творах, ознаки, як фізична сила, моделюється через епітетні словосполучення з іменником *плечі*. Можливості мовної структури реалізуються в утворенні варіантних форм на зразок: *з широкими плечима, широкий у плечах, широкоплечий, плечистий*. Варіантність синтаксичних форм характерна і для іменників *зріст, вдача*: *тихий на вдачу, рівний станом, високий на зріст*.

Опис зовнішніх і внутрішніх рис персонажів ґрунтується на семантичній багатоплановості словосполучень із іменниками *голова, руки*. Останні формують словосполучення фразеологічного характеру з метонімічним уживанням названих іменників: *розумна голова, тверда рука, залізна рука, умілі лицарські руки*. Вислів *під рукою* семантично навантажений у текстах, присвячених зображенню національно-визвольної боротьби українського народу.

Індивідуалізація виявляється у використанні способів динамічного чи статичного зображення портретів персонажів.

ВИСНОВКИ

У досліджуваних текстах зафіксовані епітетні словосполучення, які становлять лексико-семантичні групи «ІСТОРИЧНА ДОБА», «УКРАЇНА», «ЗАПОРІЗЬКА СІЧ», «КОЗАЦТВО», «ПОБУТ», «ОДЯГ».

Частотність виявлених епітетів є підставою для виокремлення лексико-семантичної групи «ІСТОРИЧНА ДОБА», в якому ядро становлять епітетні словосполучення з семантикою негативної оцінки конкретного історичного періоду. Компонент негативної оцінки наявний або в однослівній номінації (*лихоліття, руїна*), або в епітетних словосполученнях (*час – сумний, небезпечний, неспокійний, тривожний, недобрый, тяжкий, поганий, каламутний, бурливий; година – скрутна, страшна, похмурна, нещаслива, лиха, крута, проклята; страшна руїна, велика руїна*).

Епітетизація в лексико-семантичній групі «УКРАЇНА» охоплює епітетні словосполучення з іменниками *держава, князівство, край, земля* та актуалізованими означеннями *український, рідний, багатий, плідючий, родючий, самостійний, міцносилый, козацький, вольний, святий*.

Номінація «ЗАПОРІЗЬКА СІЧ» в однойменній назві групи репрезентує символічне мікрозначення, пов'язане зі стрижневими семами «воля», «братерство», «рівність».

Позитивний оцінний компонент реалізовано в семантичній структурі епітетів *республіка – вольна, лицарська, молода, жива, здорова*.

Мотив демократичного устрою Козацької держави пов'язаний із актуалізацією епітетних словосполучень на зразок *звичай – козацький, запорізький, січковий, гетьманський, військовий; закон – козацький; право – козацьке, гетьманське, рівне до всього; суд – козацький, запорозький; рада – козацька, зуповна (повна), велика, військова, генеральна, судня, чорна, безталанна*.

Процес епітетизації в лексико-семантичній групі «КОЗАЦТВО» засвідчив роль позитивних оцінних конотацій щодо формування мовних

стереотипів *українське козацтво, славне січове товариство, справжнє християнське лицарство, козацтво може і сильне, вишколене лицарство*. Неоднозначна оцінка козацтва у творі П. Куліша: *«Запорожжє перше було гніздом лицарства козацького, а тепер виводить тільки хижих вовків та лисиць»*.

Часові характеристики доби козацтва позначаються на структурі епітетних сполук стосовно лексико-семантичної групи «КОЗАЦТВО». Пряму оцінність передають епітетні словосполучення на зразок *нечестива сила, несита хтивість московських воєвод, проклятуці ляхи, хижацькі, дикі татари, правдива московська татарва*. В основу зображення характерних етнічних ознак покладено принцип контрасту.

Перетворенню епітетних словосполучень на символічні назви сприяє вживання номінацій *голова, рука, нога* в метонімічній функції, наприклад, вислів *привернем усю Україну до одної булави* (Куліш) вжито в метонімічному значенні «об'єднання Правобережної і Лівобережної України». Метонімічну функцію виконують у досліджуваних текстах словосполучення *козацькі шаблі, козацькі голови, гетьманська голова, польська рука* тощо.

Художньо-історичні тексти зазначеного періоду тяжіють до використання епітетних словосполучень як художніх деталей – знаків побуту, одягу, притаманних історичній добі. Лексико-семантична група епітетних словосполучень «ПОБУТ» (назви предметів інтер'єру, страв, напоїв, одягу) охоплює типові епітетні словосполучення, в яких простежується чітка соціально-станова диференціація – протиставлення одягу бідних людей, незаможного козацтва і старшини. У зв'язку з цим протиставленням відзначаємо метонімічне вживання номінацій *личаки* (щодо бідних) – *кармазини* (щодо багатих).

Функціональне навантаження епітетних словосполучень у змалюванні колективного портрета козака, національного портрета українця пов'язане з

активізацією іменників *голова, чуб, очі, плечі*. В художньому описі зовнішності козака стилістична функція епітета виступає на перший план.

Серед досліджуваних текстів вирізняється портретними характеристиками стиль І. Нечуя-Левицького. Письменник створив у романі біля 22 яскравих портретів, яким властивий детальний опис, що дає уявлення про статуру, зріст, фізичну силу козака, колір очей, волосся, вусів, форму обличчя, носа, рук, ніг тощо. До узагальненого портрета козака-українця належать зафіксовані в досліджуваних текстах епітетні словосполучення: *карі очі, чорні брови, козацький чорний чуб, довгі чорні вуса, широкоплечий, з дужими руками, гарною фігурою, рівним станом, високого зросту, міцний, дужий* тощо.

Специфіка ідіостилю І. Нечуя-Левицького виявляється, зокрема, в поєднанні епітетних словосполучень із порівняннями в одному описовому контексті, наприклад, в описах коней: *Його баский кінь летів, мов птиця; Гарячий кінь полетів, ніби стріла; Коні, баскі та лихі, як змії, так і шугнули в одчинені ворота.*

Семантично-текстовий аналіз епітетних словосполучень дає підстави для розширення синонімічних рядів із прикметниками *козацький, лицарський, запорозький, славний*, а також для обґрунтування висновку про розвиток значення якісних прикметників у часто вживаних епітетах *козацький, запорозький, православний, гетьманський*.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аврахова Л. Епітет як проблема художнього перекладу: До питання відтворення композиційної здатності епітета в англомовних перекладах поезій Лесі Українки. *Теорія и практика переклада: Респ. междувед. науч. конф.*: Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ: Вища школа, 1982. Вип. 8. С. 91 – 97.
2. Античные теории языка и стиля /под. ред О. М. Фрейденберг. Москва–Ленинград : ОГИЗ – СОЦЭК ГИЗ, 1936. – 343 с.
3. Апанович О. Козацтво – ментальність українського народу. *Сучасність*. 1995. № 9. С. 104 – 108.
4. Бахтін М. Проблема тексту у лінгвістиці, філології та інших гуманітарних науках. *Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* Львів : Літопис, 1996. С. 318 – 324.
5. Березинський В. П. Епітет-метафора в перекладі з англійської мови. *Теорія и практика переклада: Респ. междувед. науч. конф.*: Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Київ : Вища шк., 1983. Вип.10. С. 74 – 81.
6. Биби́к С. Асоціативно-образний ряд у структурі художнього тексту. *Зб. наук. праць «Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах» факультету лінгвістики Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету.* Київ : ІВЦ Держкомстату України. 2003, Вип. 7. С.117 – 121.
7. Биби́к С. Побутовизми і знаково-символічна система мови прози Г. Квітки-Основ'яненка. *Культура слова.* Вип. 63. Київ, 2003. С. 6 – 12.
8. Бичко І. Українська ментальність і проблеми гуманітаризації національної вищої освіти. *Розбудова держави.* 1993. №3. С. 59.
9. Білодід І. Питання розвитку мови української радянської художньої прози (переважно післявоєнного періоду 1945 – 1950 р. р.). Київ : Вид-во АН УРСР, 1955. 328 с.
10. Будагов Р. История слов и история общества. Москва : Просвещение, 1971. 270 с.
11. Будагов Р. Писатели о языке и язык писателей. Москва: Из-во

МГУ, 1984. 280 с.

12. Бурківська Л. Ю. Лексика історичної прози Богдана Лепкого в контексті загально-літературної та стилістичної норми : автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2003. 23 с.

13. Буслаев Ф. Историческая грамматика русского языка. Москва : Гос. учебно-пед. изд-во Мин. просвещ. РСФСР, 1959. 622 с.

14. Веселовский А. Историческая поэтика. Москва : Высш. шк., 1984. 404 с.

15. Виноградов В. О языке художественной литературы. Москва : Худ. лит., 1959. 653 с.

16. Виноградов В. О языке художественной прозы. Москва : Наука, 1980. 360 с.

17. Винокур Г. О языке исторического романа. *О языке художественной литературы*. Москва: Высш. школа, 1991. С. 407 – 430.

18. Вихованець І. Грамматика української мови. Синтаксис. Київ : Либідь, 1993.

19. Вихованець І. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ: Наук. думка, 1992. 221 с.

20. Гальперин И. Очерки по стилистике английского языка. Москва: Изд-во лит. на иностр. языках, 1958. 546 с.

21. Голоюх В. І. Порівняння як структурно-стилістичний компонент художнього тексту (на матеріалі сучасної української історичної прози): автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 1996. 20 с.

22. Голянич М. Внутрішня форма слова і художній текст. Івано-Франківськ: «Плай», 1997. 178 с.

23. Горнфельд А. Троп. Вопросы теории и психологии творчества. Харьков: Мирный труд. Т.1. 1911. 344 с.

24. Грабовецька О. Епітетна конструкція української мови в зіставленні з англійською. *Мовознавство*: Доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. Україністів. Київ: Пульсари, 2002. С. 347 – 350.

25. Грибова Л. Яскравий сірий колір. *Культура слова*. Київ: Наукова думка, 1981. Вип. 20. С. 37 – 43.

26. Гриценко Т. Структура антропонімів історичних романів про Хмельниччину. *Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки*. 2000. №9. С. 86 – 100.
27. Деравчук С. Функціонально-семантичний статус епітетів у конфесійному стилі. *Дивослово*. 2003. №1. С. 17-19.
28. Довідник з історії України / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. Київ: Генеза, 2001. 1136 с.
29. Донец Л. С. Особенности языка приведенный исторического жанра (на материале произведений С. Скляренко, П. Загребельного, И. Кочерги. С использованием романов Ю. Смолича, А. Югова, В. Яна): автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.01. Київ, 1979. 22 с.
30. Етнос. Культура. Нація. *Збірник наукових праць за матеріалами Другої міжнародної науково-практичної конференції 27-28 жовтня 2000 р.* Випуск 2. Дрогобич, 2000. 12 с.
31. Єрмоленко С. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ : Либідь, 2001. 224 с.
32. Єрмоленко С. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). Київ : Довіра, 1999. 431 с.
33. Єрмоленко С. Норма мовна. *Українська мова. Енциклопедія* / ред. кол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.; Київ: Українська енциклопедія, 2000. С. 387.
34. Єрмоленко С. Синтаксис віршової мови. Київ : Наук. думка, 1969. 96 с.
35. Єрмоленко С. Фольклор і літературна мова. Київ : Наук. думка, 1987. 245 с.
36. Жайворонок В. Національна мова та ідіолект. *Мовознавство*. 1998. №6. С. 27 – 34.
37. Жирмунский В. Теория литературы. Стилистика. Поэтика. Львів: Наука, 1977. 404 с.
38. Їжакевич Г. Особливості мови і стилю історичних творів. *Курс історії української літературної мови*. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. С. 136 – 141.

39. Качуровський І. Основи аналізу мовних форм (стилістика): Фігури і тропи. Мюнхен; Київ, 1995. 234 с.
40. Квятковский А. Поэтический словарь. Москва : Изд-во «Советская энциклопедия», 1966. 375 с.
41. Ковалик І. Методика лінгвістичного аналізу тексту. Київ : Вища школа, 1984. 120 с.
42. Коваль А. Практична стилістика сучасної української мови. Київ : Вища школа, 1987. 374 с.
43. Кононенко В. Мова і народна культура. *Мовознавство*. 2001. № 3. С. 62 – 69.
44. Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. Львів, 2000. 350 с.
45. Коцюбинська М. Образне слово в літературному творі: Питання теорії художніх тропів. Київ : Вид-во АН УРСР, 1960. 188 с.
46. Кочерган М. Слово і контекст: Лексична сполучуваність значення слова. Львів : Вища школа, 1980. 184 с.
47. Кравцов Н. К изучению эпитета в русской фольклористике. *Эпитет в русском народном творчестве*. Москва : Изд-во Московского ун-та, 1980. С. 5 – 16.
48. Красавіна В. Оцінка доби руїни через призму епітета (за романом П. Куліша «Чорна рада»). *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах: зб. наук. праць факультету лінгвістики Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету*. Київ : ІВЦ Держкомстату України, 2003. Вип. 7. С. 97 – 101.
49. Красавіна В. «І було те Запорожжя, як у горні іскра...» (мовний образ козацтва в історичних романах ХІХ століття). *Культура слова*. Вип. 63. Київ, 2003. С. 37 – 43.
50. Красавіна В. Епітет у назвах одягу доби Козаччини (мовний образ козацтва в історичних романах ХІХ століття). *Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка. Філологічні науки*. 2004. № 5 (73). С. 88 – 93.

51. Красавіна В. Мовний образ України, українського народу в історичних романах про добу Козацтва. *Українознавство*. 2004. Число 3 – 4. С. 266 – 268.
52. Кримський С. Архетипи української культури. *Феномен української культури: методологічні засади осмислення*. Київ : Фенікс, 1996. С. 91 – 112.
53. Кухаренко В. Інтерпретація тексту. Москва : Просвещение, 1988. 192 с.
54. Лесин В. Словник літературознавчих термінів. Київ : Рад. школа, 1971. 486 с.
55. Літературознавчий словник-довідник / упоряд. Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. Київ : ВЦ «Академія», 1997. 752 с.
56. Мастеровенко В. Епітет у романі П. Куліша «Чорна рада». *Культура слова*. Вип. 57 – 58. Київ, 2001. С. 16 – 21.
57. Мастеровенко В. Семантико-стилістичні функції епітета в портретній характеристиці (за романом І.С. Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський»). *Етнос. Культура. Нація*. Вип. 2. Дрогобич, 2001. С. 262 – 267.
58. Мастеровенко В. Епітет як засіб контрасту в словесному портреті (на матеріалі історичного роману І. Нечуя–Левицького «Гетьман Іван Виговський»). *Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка. Філологічні науки*. 2002. № 3 (47). С. 174 – 180.
59. Мацько Л. Стилістика української мови: Підручник. Київ : Вища шк., 2003. 462 с.
60. Мойсієнко А. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту: декодування Шевченкового вірша. Київ : «Правда Ярославичів», 1997. 199 с.
61. Москальская О. Грамматика текста. Москва : Высшая школа, 1981. 183 с.
62. Москвин В. Эпитет в художественной речи. *Русская речь*. 2001. № 4. С. 28 – 32.
63. Ніколаєва Т. Історія українського костюма. Київ : Либідь, 1996.

173 с.

64. Омельковець А. Художньо-стилістичні і мовні особливості роману Н. Рибача «Переяславська рада». *Наук. записки Луцького пед. інст.* Т. 5. Серія історико-філол. та пед. наук. Вип. 3. 1956. С. 91 – 122.

65. Онопрієнко Т. Епітет у системі тропів сучасної англійської мови (Семантика. Структура. Прагматика): автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.04. Харків, 2002. 19 с.

66. Потебня А. Из записок по теории словесности. Харьков, 1905. 652 с.

67. Потебня А. Теоретическая поэтика. Москва : Высш. шк., 1990. 341 с.

68. Пустовіт Л. О. Словник української поезії II пол. 20 ст.: дис... докт. філол. наук: 10.02.02. Київ, 1993. 405 с.

69. Рыбникова М. Избранные труды. Москва : Педагогика, 1985. 248 с.

70. Русанівський В. Дієслово – рух, дія, образ. Київ : Радянська школа, 1977. 111 с.

71. Русанівський В. У слові вічність: (Мова творів Т.Г. Шевченка). Київ : Наук. думка, 2002. 240 с.

72. Сасіна В. Компаративні і метафоричні епітети. *Мовознавство*. 1981. № 2. С. 74 – 76.

73. Семенець О. Картина світу письменника як чинник формування ідіостилю. *Вісник Черкаського університету. Серія: Філологічні науки*. Черкаси, 2002. Вип. 24. С. 15 – 20.

74. Семенець О. Синергетика поетичного слова. Кіровоград, 2004. 337 с.

75. Сидоренко О. Епітет у поетичній мові О. Олеся (семантика і функції): дис. канд. філол. наук : 10.02.02. Київ, 1994. 176 с.

76. Сидяченко Н. Функционально-стилистическая, семантическая и формальная структура эпитета (на материале романа М. Стельмаха «Чотири броди»): автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.01. Київ, 1991. 17 с.

77. Синиця І. Лексема *козак*: від історичного поняття до етнопсихологеми (на матеріалі наукових та художніх текстів ХІХ ст.).

Культура слова. 2004. Вип. 64. С. 57 – 62.

78. Скрипник Л. Г. Особливості мови і стилю української радянської художньо-історичної прози. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. 104 с.

79. Словник української мови: В 11-ти томах. Київ: Наук. думка, 1970 – 1980.

80. Смущинська І. Вербальна реалізація авторських концептів як складова модальної структури художнього тексту. *Мовні і концептуальні картини світу: Зб. наук. праць Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка, Факультет інозем. філології*. Київ : Логос, 2001. Вип. 5. С. 15 – 22.

81. Сологуб Н. Мовний портрет Яра Славутича. Київ : Дніпро ; Вінніпег : Українська Вільна Академія Наук, 1999. 152 с.

82. Сологуб Н. Мовний світ Олеся Гончара. Київ : Наук. думка, 1991. 137 с.

83. Ставицька Л. Естетика слова в українській поезії 10-30 р. р. ХХ ст. Київ: Правда Ярославичів, 2000. 155 с.

84. Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ ст. Тернопіль : Астон, 2002. 352 с.

85. Тараненко О. Тропи. *Українська мова. Енциклопедія* / Ред. кол.: В. М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М.П. Зяблюк та ін.; Київ: Українська енциклопедія, 2000. С. 639 – 640.

86. Тарасенко Н. Деякі питання поетики. Київ : Рад. шк., 1959. 196 с.

87. Турсунова Л. К проблеме классификации эпитетов. *Сб. научн. трудов МГПИ им. М.Тореза*. 1974. Вып. 75. С. 67 – 89.

88. Українська мова. Енциклопедія / Ред. кол.: В.М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М.П. Зяблюк та ін.; Київ : Вид-во «Українська енциклопедія», 2000. 752 с.

89. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 року. Зібр. тв.: У 50 т. Київ : Наукова думка, 1986. Т. 41. С. 194 – 470.

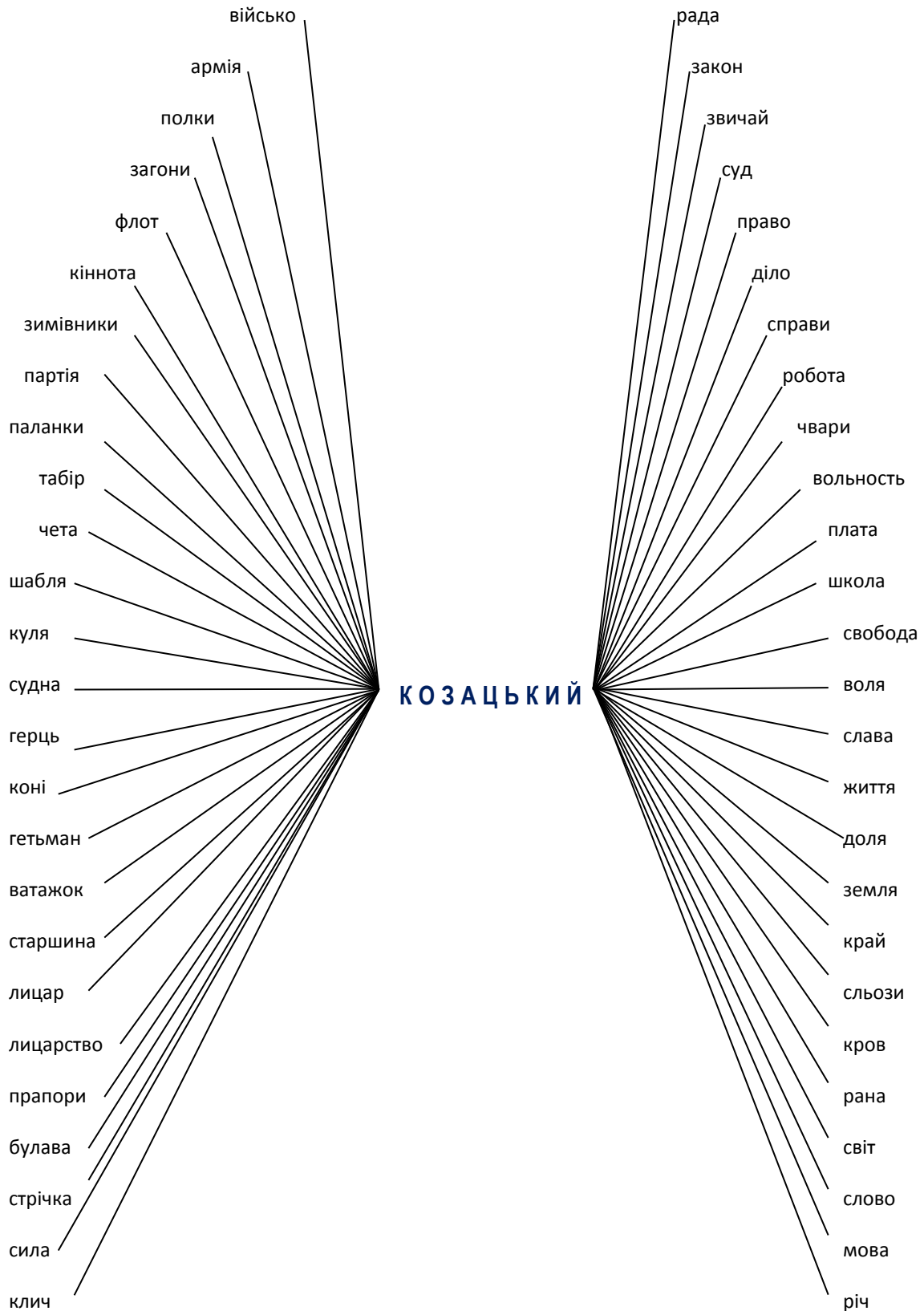
90. Чабаненко В. Основи мовної експресії. Київ : Вища школа, 1984. 167 с.

91. Черкаський В. Художній світ Панаса Мирного. Київ, 1989. 300 с.

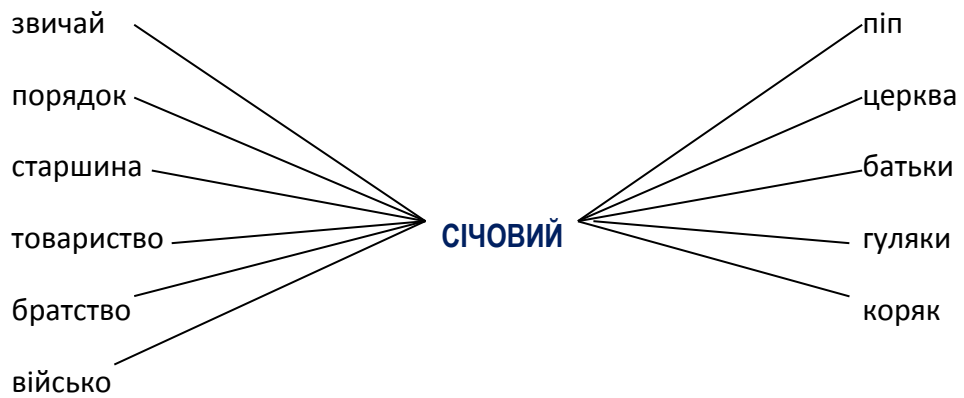
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

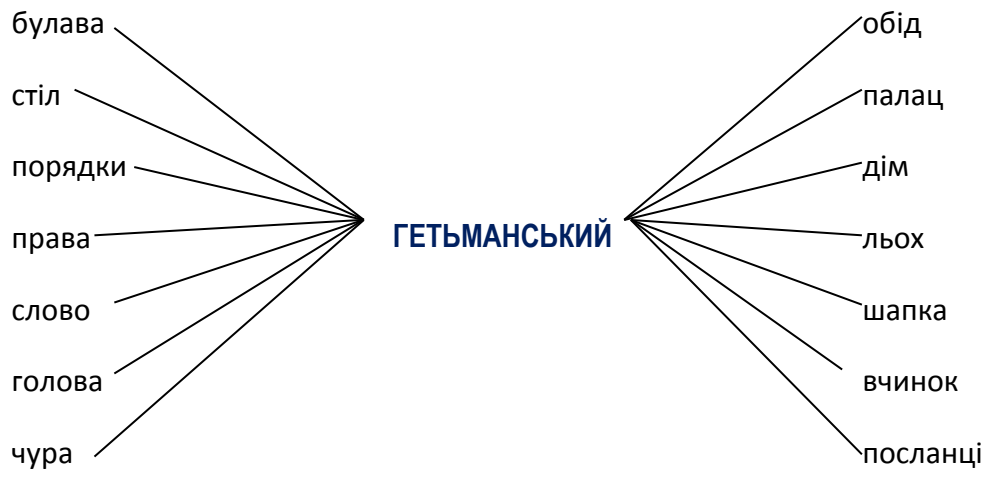
1. Куліш П. Чорна рада: Хроніка 1663 року; Оповідання. Харків : Основа, 1990. 272 с.
2. Нечуй–Левицький І. Князь Єремія Вишневецький; Гетьман Іван Виговський : Іст. романи. Київ : Веселка, 1996. 542 с.

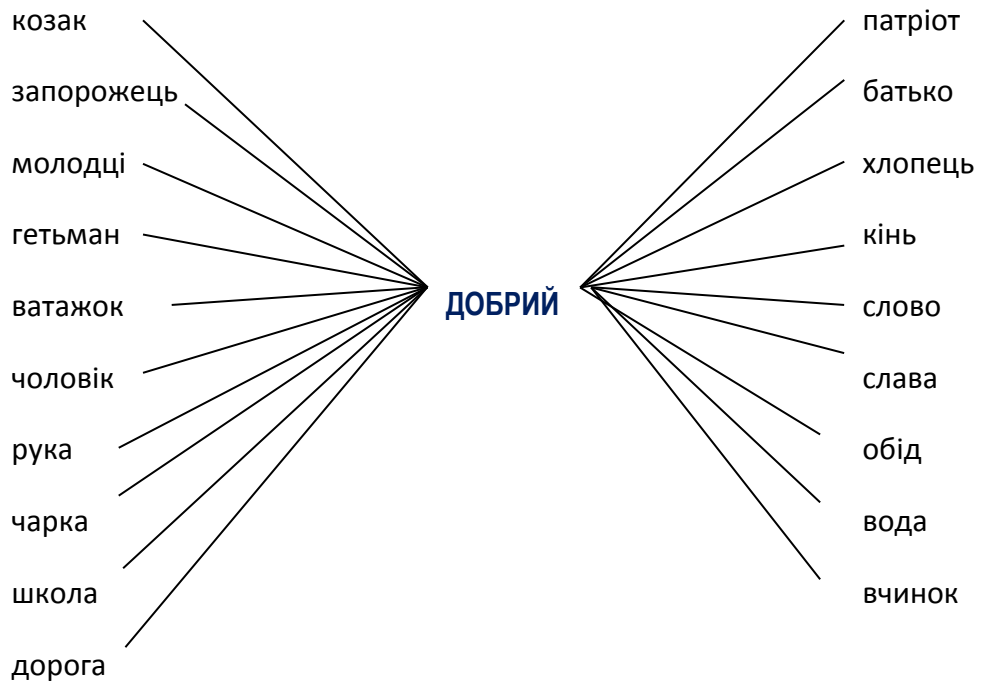
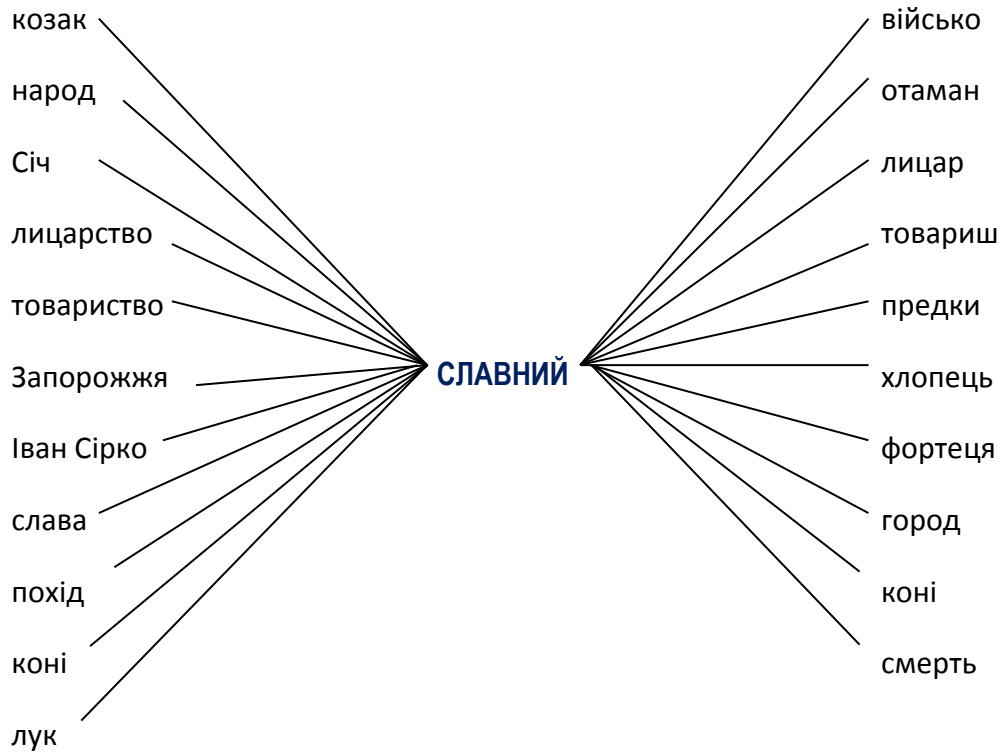
НАЙЧАСТОТНІШІ ЕПІТЕТИ

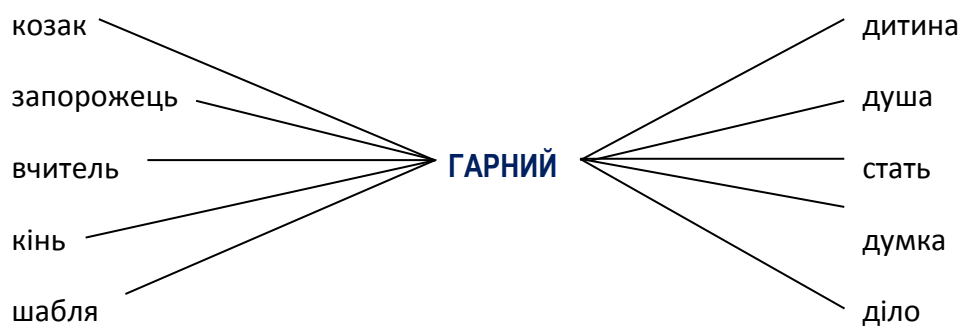
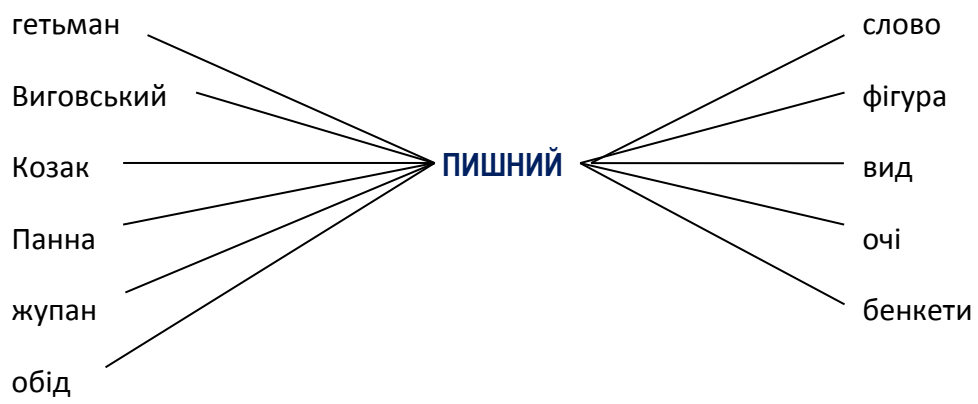
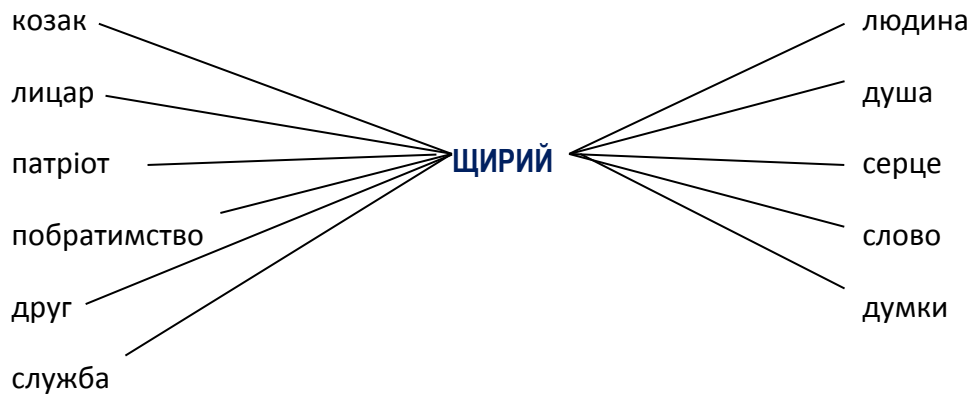

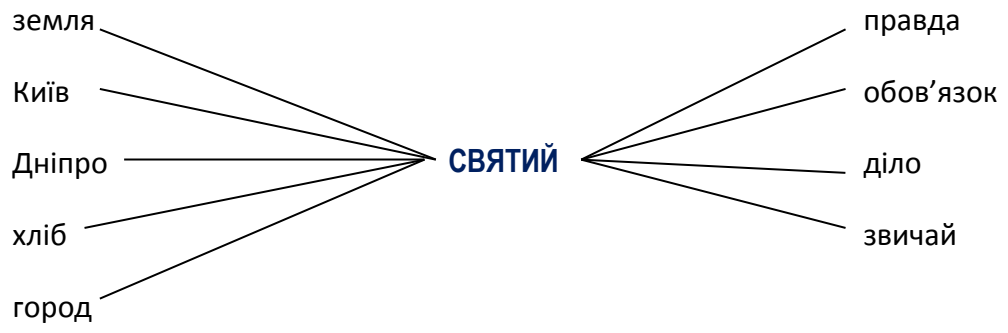

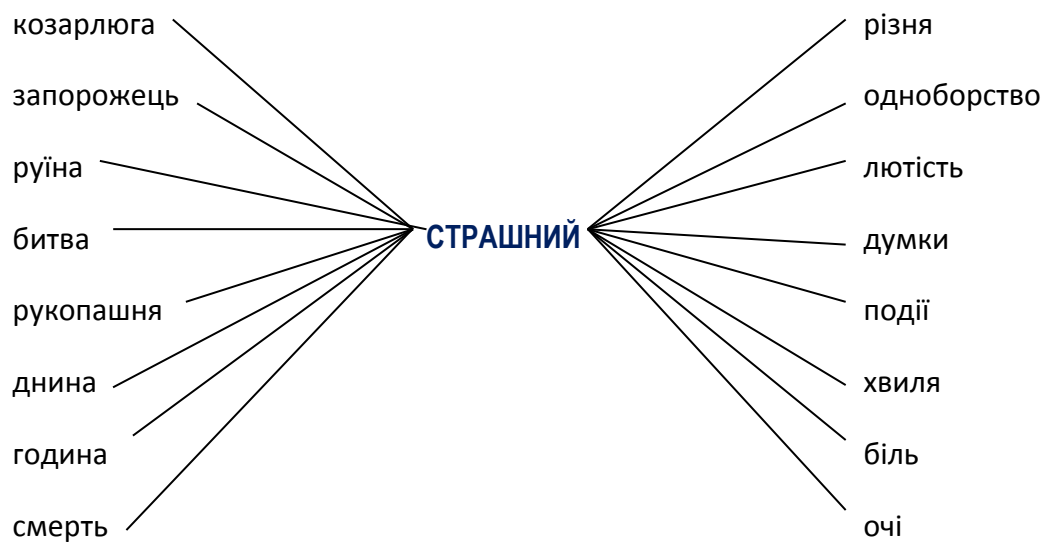
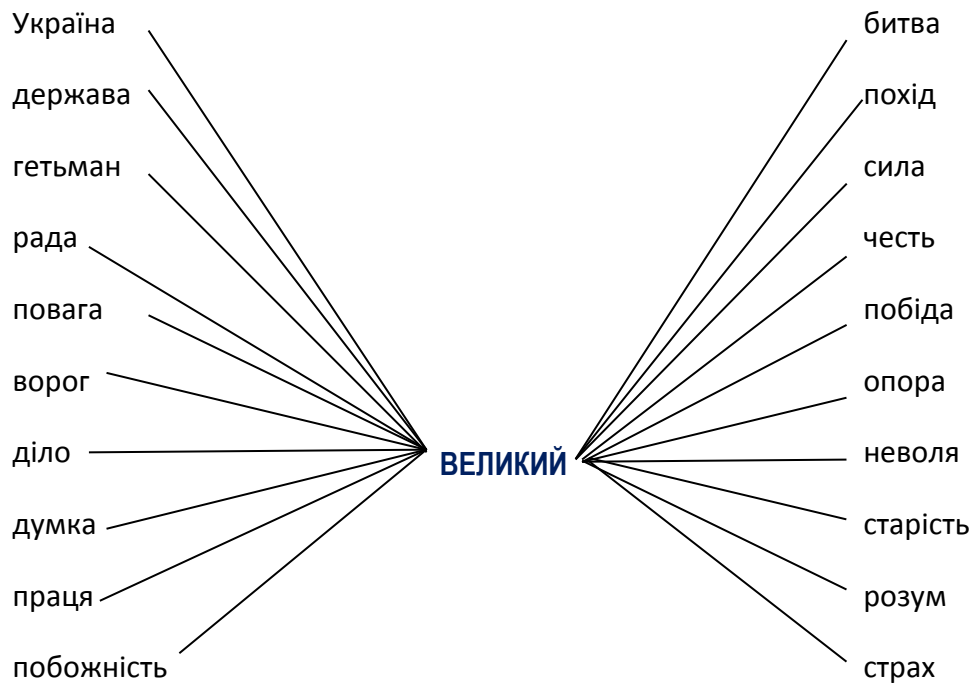

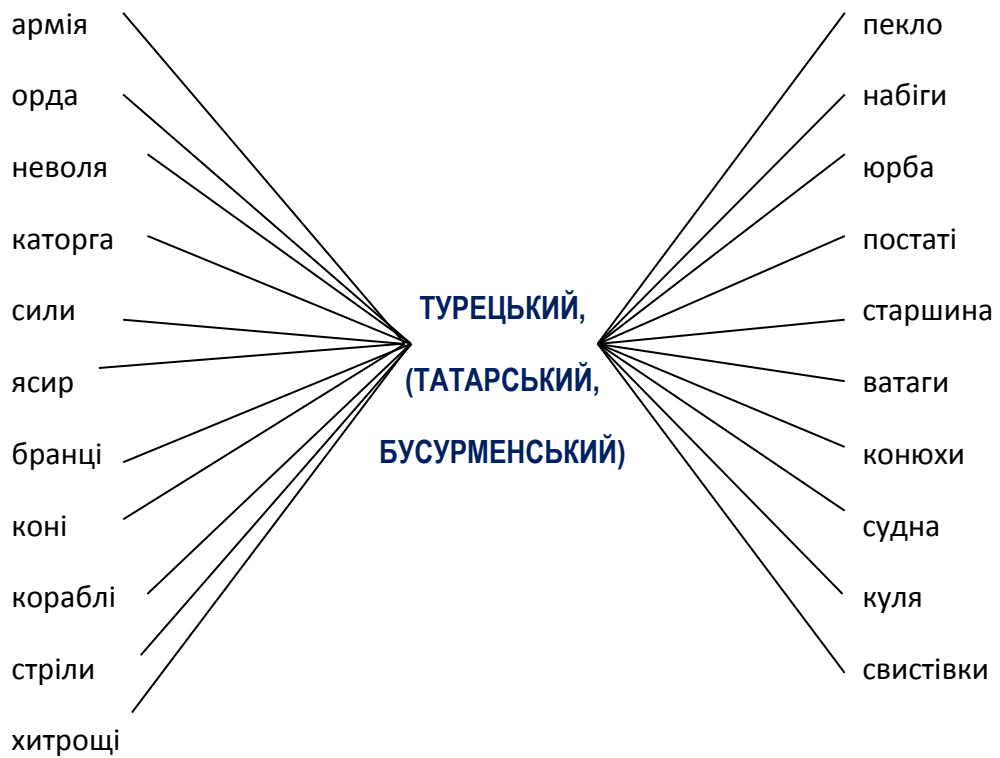
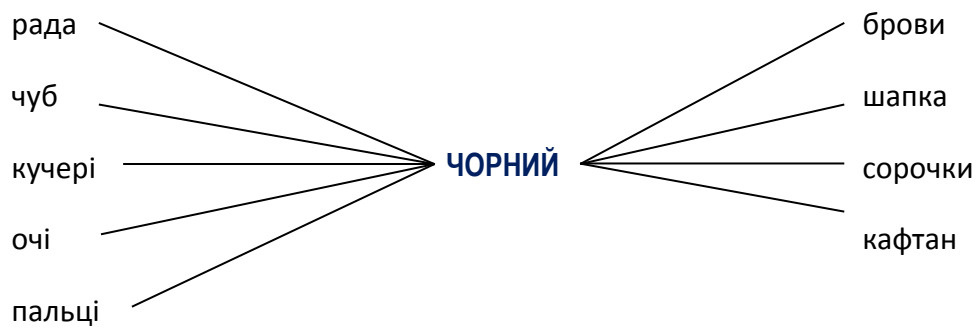

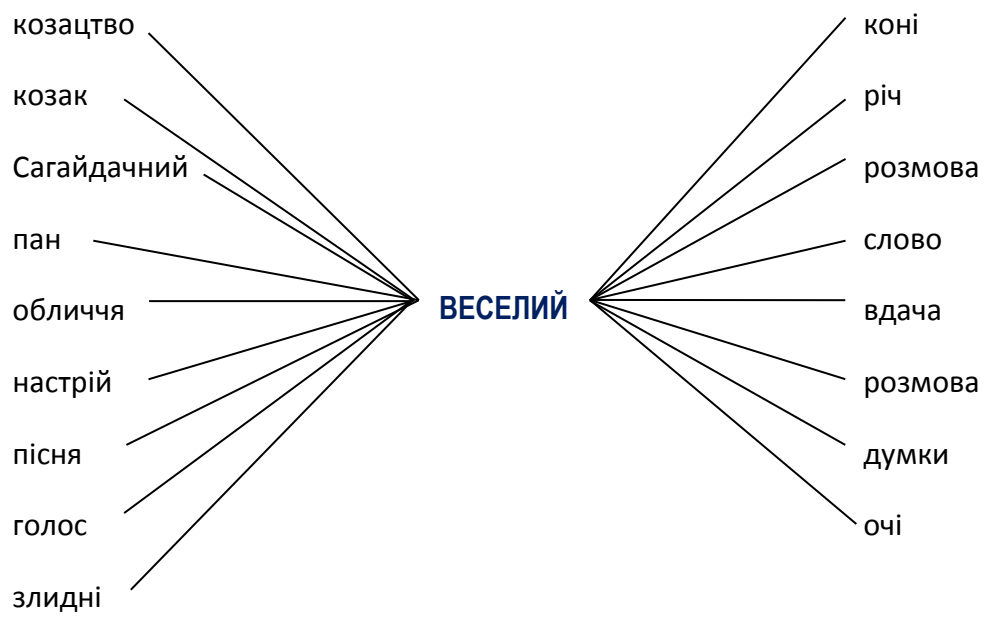
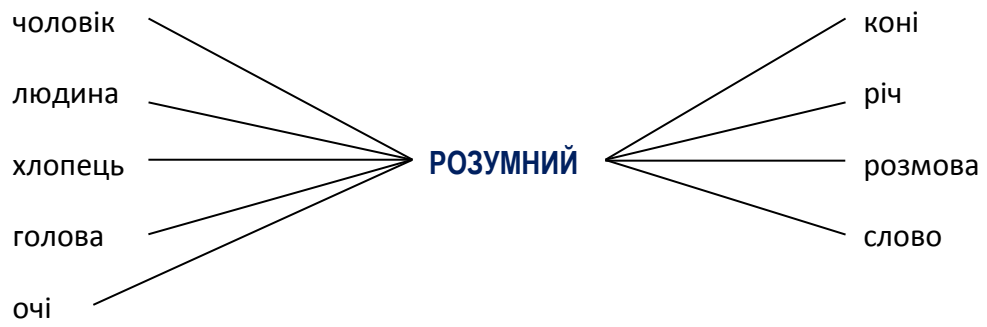

**ЧАСТО ВЖИВАНІ
ІМЕННИКИ**

реєстровий
нереєстровий
городовий
справжній
добрий
славний
старий
простий
живий
сивий
дужий
поколотий
кремезний
бувалий
обезсилений
бравий
високий
сухий
поважний
страшний
широкоплечий
сімейний
слабосильний
сотниковий
сторожний
строгий
схвильований

**КОЗАК
(КОЗАРЛЮГА)**

гарний
значний
вольний
щирий
вірний
бідний
молодий
роздратований
пошматований
сивоусий
побитий
пишний
чубатий
помучений
виснажений
характерний
здоровенний
жвавий
немолодий
збройний
веселий
легковірний
любий
(наче) мальований
напівмертвий
безпомічний
босий

